

A „porosz utas” fejlődés „lassú” változata

Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről

Az alábbi forrásközlemény a neves debreceni történész, Szabó István 1955-ben készült lektori/opponensi véleményét közli, amely Szántó Imre kandidátusi értekezéséről készült.¹ A véleménynek számos érdekessége van. Egyrészt világosan érzékelteti Szabó István tudósi/történeti „habitus”-át, bizonyos fokig egyéniségét,² sok szempontból lefegyverzően logikus érvelését, alaposágát, mégis leginkább elvi szempontból releváns az itt következő szöveg. Szabó István ugyanis e szélesebb kör számára készült dokumentumban szinte *expressis verbis* cáfolja a regnáló marxista-kommunista (bizonyos elemeiben sztálinista) történetírás mesternarratívájának számító „porosz út” tézisének a magyar viszonyokra vonatkozóan, ami 1955-ben különös bátorságot kívánt és jelentett.³

A dokumentum értelmezéséhez érdemes felidézni a lektori vélemény bizonyos előzményeit, sőt párhuzamait, illetve a keletkezés kontextusát megvilágító egyéb dokumentumokat/forrásokat is.

A konkrét előzmények közül mindenképpen említést érdemel, hogy Szabó 1951-ben lektori véleményt készített a Spira György által szerkesztett 18. századi parasztságtörténeti kötetéről,⁴ amelynek egyik tanulmányát éppen Szántó Imre írta. Szabó általános megjegyzés-

¹ Vö. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 5440/34.; vö. Szabó István: *Jegyzetek a XVIII. századi paraszttörténeti munkaközösség munkájáról*. 1951. szept. 3. Uo. Ms 5440/20.

² Mindehhez adalék Beke Albert: „...megdöglenni lehet, de rongyembernek lenni nem lehet.” (*Négy szemközt Veres Péterrel*). In: uő: Szemben a széllel. (Kritikai tanulmányok.) Budapest, 1994. 22–55. Írásában a szerző Szabó István karakán voltát emeli ki mindenekelőtt.

³ Lásd erről legújabban: Erős Vilmos: *Plebs és populus között. (Szabó István koraújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai)*. 1. rész. Valóság, 61. évf. (2018) 3. sz. 32–58.; uő: *Plebs és populus között. (Szabó István koraújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai)*. 2. rész. Valóság, 61. évf. (2018) 4. sz. 54–84.

⁴ *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Kidolgozta A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége. Szerkesztette: Spira György. Budapest, 1952.; MTA KIK Kt Ms 5440/20.; vö. Spira György lektori véleményével Szabó István: „Kossuth és a parasztság” c. tanulmányáról, 1952. május 5. Uo. Ms 5440/56. Megjegyezhető, hogy Székely György tanulmányai (illetve az általa szerkesztett kötet) ebben az időben hasonló, indoktrinációs célzattal születtek, s azok Szabó Istvánt folyamatosan bírálták. Vö. Székely György: *A jobbágság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. (Szerkesztette: Székely György.) Budapest, 1953. 276–319.; Székely György (szerk.): *A jobbágyköltözés mint a paraszti harc egyik jellemző formája*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, 192–212. Vö. még mindezekhez Szabó István bírálata Léderer Emma, Székely György és Elekes Lajos egyetemi jegyzetéről, 1953. jún. 11. MTA KIK Kt Ms 5440/36.

ként bírálta a kötetben a megalapozatlan, előre kigondolt konstrukciókat, a nem kielégítő adatgyűjtést, az úgynevezett „polgári” történészek elhamarkodott bírálatát, a szovjet történetírás, különösen Borisz Fjodorovics Porsnyev nézeteinek indokolatlan követését.⁵ Szántó Imre (és részben Vörös Károly) írását illetően azonban különösen kritikus szavakkal szólt az Urbárium egyoldalú, annak inkább káros voltát hangsúlyozó, negatív értelmezéséről, a kuriális zsellérség helytelen bemutatásáról (Szántó 19. századi adatokat idéz 18. századi viszonyok jellemzésére), általában véve a kuriális zsellér fogalmának tisztázatlan voltáról stb.⁶ Az Urbárium vonatkozásában a kötet (és az uralkodó szemlélet) általános tézise volt, hogy azt mindenekelőtt a parasztmozgalmak, a parasztság osztályharca kényszerítette ki, nem pedig Mária Terézia társadalompolitikai törekvései, s nem a „felvilágosult abszolutizmus” jobbágypvédő intézkedéseiből fakadt.⁷

Szabó István lektori véleményének keletkezési körülményeihez egy másik momentumot is érdemes felidézni. Nagyjából hasonló időszakban Szabó ugyanis egy másik kandidátusi értekezésről is készített opponensi, illetve lektori jelentést, mégpedig Szabad György kéziratáról, amely ráadásul témakörében is igen szorosan kötődött Szántó Imre disszertációjához.⁸ (Mindkettő egy dunántúli nagybirtok 18-19. századi történetét mutatta be, fő problémaként pedig e nagybirtokok kapitalizálódását, a feudális gazdálkodásról a tőkés termelési módra való átmenetet állította a középpontba.⁹) A két lektori jelentés (s így értelemszerűen a két disszertáció) között azonban igen szignifikáns különbség volt. Szabó István ugyanis Szabad György tanulmányáról – bár több kritikus pont itt is felvetődött – alapvetően pozitívan nyilatkozott (sőt annak monográfia formában történő megjelenésekor a kötet lektora is volt¹⁰), s jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a könyv igen jelentős és igen pozitív szakmai karriert fusson be.¹¹ Ezzel szemben – bár, mint az alábbiakból kiderül, Szabó Szántó munkáját (legalábbis tudósi „habitus”-át) szintén alkalmasnak minősítette a kandidátusi fokozat elnyerésére – Szántó Imre végül szülőfalujáról, Alsópáhokról írott monográfiájáról nyerte el a titlust.¹²

⁵ Szabó lektori véleményében bírálja még a földközösség problémájának ideologikus tárgyalását, a kuláksággal azonosítható parasztarisztokráciáról szóló fejezetet is.

⁶ Szabó István: *A jobbágypbirtok problémái 1848/49-ben*. In: uő: *Tanulmányok a magyar parasztságról történetéből*. Budapest, 1948. 311–396.

⁷ A kérdés historiográfiai vonatkozásairól vö. Horváth Zita: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai*. In: *Források és történetírás*. Miskolc, 2003. 137–157.

⁸ Szabó István opponensi véleménye Szabad György: „A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom...” című művéről, 1955–1956. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

⁹ Szabad könyvéről legújabban lásd: Kaposi Zoltán: *A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra című munkájában*. In: *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2018. 15–33.

¹⁰ Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

¹¹ Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957. Kosáry Domokos recenziójában Szabad György munkáját a megelőző tíz-tizenöt év egyik legjelentősebb tudományos teljesítményének minősítette. *Agrártörténeti Szemle*, 1. évf. (1957) 3-4. sz. 348–349.

¹² Szántó Imre: *Egy dunántúli falu. (Alsópáhok története.)* Budapest, 1960.

Az opponensi vélemény és a levélváltás

Melyek voltak Szabó István Szántó Imre munkájával szembeni kritikájának fő elemei?¹³

Az egyik legfontosabb s mindjárt a lektori/opponensi vélemény első felében meglehetősen hosszasan fejtegetett kifogás (amely Szabó szerint nemcsak Szántóra, hanem számos korabeli történészre is érvényes, tehát többé-kevésbé általánosítható volt) az, hogy Szántó előre kigondolt és nem kellően megalapozott tételekkel dolgozik, s a továbbiakban ehhez keres igazolásokat. Az előre kigondolt tézis – minden valószínűség szerint – az, hogy a korszak fő tendenciája: a nagybirtok árutermelő jellegének, kapitalizálódásának fokozatos előtérbe kerülése, a jobbágynak a különböző jogcímenek birtokolt földjeiktől való erőszakos megfosztása, sokszor a telkeikről való elűzése, mindennek következtében a parasztság helyzetének a nagymértékű romlása, a zsellérek számának növekedése, az osztályharc kiéleződése. Szántó egyik fontos és sajátos következtetése, hogy a nagybirtoknak ez a kapitalizálódása az ország „gyarmati” helyzete miatt „lassú” volt/lassabban ment végbe (ehhez még az értekezés bírálatára adott válaszában is ragaszkodik Szántó¹⁴), hiszen ilyen feltételek között a nagybirtokok (konkrétan a Festeticsék) nehezebben tudták termékeiket elhelyezni az elsősorban releváns külső piacokon.

Szabó számos vonatkozásban cáfolja Szántó ezen téziséit, illetve rámutat az egész gondolatmenet ellentmondásos, „csikorgó” voltára. Az egyik feltűnően szembeszökő ellentmondás Szabó szerint az, hogy Szántónak sokszor nincs adata, forrása a tételek bizonyítására, ezért országos vagy más birtokokra vonatkozó adatokat használ fel, miközben kijelentéseit a Festetics-birtokokra vonatkozóan teszi meg.¹⁵ Másrészt adatai nem alkotnak összefüggő egészet és rendszert, különböző helyeken szerepeltet azonos kérdésre vonatkozó adatokat, például a földesúr saját kezelésében lévő birtok mennyiségére, illetve a jobbágytelkek számára vonatkozóan. Mindebből következően Szántó nem képes levonni az (egyébként is hiányos) adataiból a megfelelő vagy legalábbis az előre kigondolt téziseit alátámasztó következtetéseket.¹⁶

Az ellentmondások garmadáját (például azt, hogy Szántó rosszul számol, ha emelkedéseket kimutatva 100%-ról indul, s így a valóságosnál jóval nagyobb értékeket mutat ki) vizsgálva Szabó azonban nem egyszerűen a logikátlanságra és inkonzekvenciákra mutat rá,

¹³ A végül megjelent munka: Szántó Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850*. Budapest, 1954. Vö. Mérei Gyula ismertetésével Szántó Imre könyvéről, *Századok*, 89. évf. (1955) 6. sz. 957–959.

¹⁴ A védésről készült összefoglalásban olvashatjuk: „A szerző válaszában elismerte, hogy mint kezdő kutatót, nagymértékben befolyásolták az eredeti felhalmozásról szóló korai tanulmányoknak nem annyira erényei, mint inkább hibái: a sematizmus és a dogmatizmus. Nem vonta kétségbe a disszertáció-szerkezeti gyöngéire és illusztratív módszerére vonatkozó kifogások jogosságát. Abban az alapvető kérdésben, hogy a Festetics-birtokokon részleges kisajátítás folyt-e, vagy pedig a teljes kisajátításnak a magyarországi sajátos viszonyoknak megfelelő »lassúbb« módszerét alkalmazták, Szabó Istvánnal szemben ragaszkodott az utóbbi állásponthez. A »lassúbb« módszer ugyanis legfeljebb formájában, nem pedig lényegében tért el a közvetlen és teljes kisajátítás módszereitől. A zsellérsedéssel, ha lassan is, de fokozatosan bekövetkezett a parasztságnak termelőeszközeitől való elválasztása.” Szabolcs Ottó: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*. Századok, 90. évf. (1956) 6. sz. 845.

¹⁵ Hasonló kifogást tesz Szabó a Sági Vilmos művéről írott bírálatban is. Szabó István lektori véleménye Sági Vilmos: *A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. sz.-tól 1848-ig című munkájáról*. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29. (Itt található még Szabó István levélváltása az Akadémiai Kiadóval, valamint Sági Vilmos válasza a lektori véleményekre.)

¹⁶ A már említett, Spira György szerkesztette kötettel kapcsolatban Szabó ugyanilyen ellenvetést fogalmazott meg. MTA KIK Kt Ms 5440/20.

hanem arra is, hogy Szántó adatai a megfelelő logikai rendben éppen a bizonyítani kívánt tézis ellenkezőjét támasztják alá, illetéknéppen egyenesen „megmattolják” a szerző kiinduló tételeit.¹⁷ Az adatok alapján ugyanis a tárgyalt időszakban a Festeticsek saját kezelésében levő föld területe nem növekedett, hanem egyenesen csökkent, illetve – ezzel párhuzamosan – a telkes jobbágyságok száma emelkedett (pedig a szerző azt kívánta bizonyítani, hogy a földesúr a jobbágyságok földjeit akár erőszakosan is el kívánta venni, sőt őket elűzni, telkeikről kivetni törekedett).¹⁸

Az alapvető tézisek cáfolatán/önellentmondásainak kimutatásán kívül egyéb kritikus pontjai is voltak a dolgozatnak Szabó szerint. Így rámutat az előzőekkel összefüggő szerkezeti problémákra (megoldásukra is volt némi javaslata), a marxista klasszikusok, illetve egyenesen Marx műveinek helytelen felhasználására, a bizonyos helyeken már-már mulatság-számba menő stilisztikai baklövésekre, a felesleges és a tárgyhoz nem tartozó kitérőkre (például a keszthelyi Helikon-ünnepségeket illetően), s felhívja a szerző figyelmét arra is, hogy Grekov, Tarlé, Patyomkin, valamint Molnár Erik és Andics Erzsébet munkái egyfajta útmutatók lehetnek a hibák kiküszöbölésére.(!!!)¹⁹

Súlyos szavakkal kifogásolja továbbá Szabó az 1848–1849-re vonatkozó alfejezeteket, ahol Szántó a Festeticsek (és a nagybirtokosok) hazaáruló, a Habsburgokat kiszolgáló, ellenforradalmi tevékenységét firtatja. Azaz merő és súlyos invektívákban kimerülő politikatörténetet művel, amelynek – Szabó finoman fogalmaz – a tárgyhoz semmi köze. (Jellemző módon a vitán ezt a részt Spira György pozitívan értékelte.)²⁰

Lektori véleményének utolsó részében – némileg meglepő fordulattal – azonban Szabó mindezek ellenére javasolja a kandidátusi fokozat megítélését. Érvelése szerint ugyanis a titulus az egész tudósi habitust honorálja, annak nem csupán a disszertáció az előfeltétele, s Szántó újabb tudományos munkái, illetve a Spira György által szerkesztett kötetben megjelent tanulmánya már több biztató momentummal kecsegtetett.²¹

„Pporosz út” kontra „harmadik út”

Joggal vetődik fel a kérdés: miért fontos Szabó itt közölt lektori véleménye, mi adja mindennek a relevanciáját?

¹⁷ Szabolcs Ottó is ezt idézi összefoglalásában. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy Szabó egyébként nem tagadja az erőteljes zselléresedés tényét, csak azt kérte számon, hogy Szántó mindennek a jelzett tendenciával való ellentmondását nem láttatja és nem oldja fel. Egyéb műveiben is különösen fontosnak tartotta a kúriális zsellérek kategóriáját, mivel az ellentmond a sematikus zsellérfogalomnak. Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, 311–396.

¹⁹ Grekovékra vö. Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. (Az újkori történetírás egy története.) Budapest, 2015. 371.; Molnár Erikről: Lackó Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája*. Századok, 142. évf. (2008) 6. sz. 1483–1536.; Andicsról: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. Budapest, 2011. 574–575.

²⁰ Vö. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845. Szabó és Spira viszonyára Szabónak az 1952-ben megjelent Kossuth-tanulmánya kapcsán lásd: Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. Valóság, 46. évf. (2003) 7. sz. 94–108.

²¹ Feltehetőleg Szabó nem az ilyen jellegű munkára gondolt, mint Szántó Imre: *A fehérterror rémuralma Heves megyében*. Eger, 1958.

A jelen sorok szerzője úgy véli, hogy (az egyéb lektori és opponensi véleményekkel együtt²²) mindez több vonatkozásban megvilágítja, árnyalja Szabó István tudósi magatartását, tudósi „habitus”-át (lelkiismeretesség, alaposság, rendszerezésre irányuló törekvés, alkalmanként valóban lefegyverző logika stb.), bizonyos esetekben stílusát is. Leginkább azonban az elvi álláspont miatt releváns az opponensi vélemény. A jelen sorok szerzője már több írásában foglalkozott Szabó Istvánnak főként az újkor történetére vonatkozó nézeteivel/társadalomszemléletével,²³ melynek fő elemét, cementáló tényezőjét a „második jobbágság”, valamint az „elkanyarodás” téziseinek a cáfolatában, a magyar fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti voltában s így egyúttal egy „harmadik utas” alternatívában jelölte meg.²⁴ Lényegében ezt a koncepciót támasztja alá ez az opponensi vélemény is, most már azonban kifejezetten a 18–19. századokra vonatkozóan, azaz mintegy a korábbi időszakokkal összefüggő nézetek kiterjesztéseként. A hivatalos, a hatalmi pozíciót birtokló történetírás fő tézise az úgynevezett „porosz utas” fejlődés koncepciója volt,²⁵ ezt kérte számon például Pach Zsigmond Pál, e tézis egyik korifeusa Szabad György korábban említett kandidátusi értekezésén, aki nem osztotta e tézist.²⁶ Úgy gondolom, hogy bár nem kifejtetten, de e tézis cáfolata, legalábbis igen erőteljes megkérdőjelezése áll Szabó nézeteinek a háttérében. Azaz felfogása értelmében, bár a 18–19. században megfigyelhető a földesúr saját kezelésében lévő nagybirtok, a majorsági gazdálkodás előretörése, s ezzel párhuzamosan a jobbágyterhek, főként a robot növekedése, a zselléresedés, sőt a jobbágyföldek akár erőszakos elvétele is, ez a kép feltétlenül kiegészítendő/módosítandó azzal, hogy a jobbágyok/paraszatok számára több vonatkozásban akár az emelkedésre és a tulajdonszerzésre is lehetőség nyílt; ekkor a telkek száma egyenesen növekedett, a nagybirtokos nem vetette ki a jobbágyot telkéről, sőt kifejezetten új telkek kialakítására törekedett, s a zselléresedés sem egyértelműen a proletarizálódás és pauperizálódás jele (a kuriális zsellérek), arról nem is beszélve, hogy a nagybirtokosok harsány denunciacióját vagy a nemesség hazaáruló szerepéről való tézist is robusztus mondatokkal utasítja vissza.²⁷

²² Vö. például: Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbárium-kötet bevezetéséről. Debrecen, 1958. május 3. MTA KIK Kt Ms 5440/16.; minderről lásd: Erős: *Plebs és populus között*, 2. rész, id. mű. Szabó István észrevételei az egyetemi tankönyv I/1. kötetről. 1954. június 19., illetve az I/2. kötetről MTA KIK Kt Ms 5440/14/a. 1954. jún. 28.; Szabó István észrevételei az egyetemi tankönyv I/2. kötetről, 1959. aug. 3. MTA KIK Kt Ms 5440/14/D.

²³ Erős: *Szabó István és 1848/49*, id. mű.

²⁴ Erős Vilmos: *Szabó István „Magyar története” az 1950-es években*. Nagyerdei Almanach. (A Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetének Évkönyve.) 2011. 2. 1–20. <http://www.nagyalma.hu/archivum.php>; uő: *Szabó István „ellentörténelme”-i az 1950-es években*. Magyar Szemle, 21. évf. (Új folyam) (2012) 3. sz. 98–119.; uő: *Plebs és populus között*, 1–2. rész, id. mű.

²⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Fesztetics-birtokon*, 177. „Gróf Fesztetics György azonban a feudális termelési mód felváltását a mezőgazdaságban a kapitalista termelési móddal felülről jövő felemás reformokkal akarta végrehajtani, amelyek érintetlenül hagyják a földesurak birtokait, fenntartják a feudális viszonyok csökevényeit. Vagyis nem agrárforradalom útján, hanem azzal a módszerrel, amelyet Lenin a mezőgazdaság kapitalista fejlődése »porosz útjának« nevezett.” Könyvének bevezetőjében a 16–18. századi viszonyokat elemezve, Engelsre és Szabó Istvánra (!) hivatkozva beszélt a „második jobbágság”-ról. Uo. 10–11.

²⁶ Vö. Szabolcs Ottó: *Szabad György „A Tata-Gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra” c. kandidátusi disszertációjának nyilvános vitája*. Századok, 90. évf. (1956/1957) 3. sz. 452–461.

²⁷ Szabó ezzel szemben nem ritkán kifejezetten pozitívan nyilatkozik a nemességről, igaz, rendi nemzetszemléletüket idejétműltnek tartja. Szabó István: *Nemesség és parasztság Werbőczy után*. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941. 44–80.

Hangsúlyozni lehet persze, hogy bizonyos esetekben („vörös farok”²⁸) Szabó István maga is használta a „porosz út” minősítést (egy alkalommal), de leginkább tanítványai és munkatársai éltek e fogalommal, különösen az általa szerkesztett „Agrártörténeti tanulmányok”-ban, illetve a kapitalizmus-kori parasztságtörténeti kötetekben²⁹ (de Balogh István például egyáltalán nem használja³⁰), s e kötetek kapcsán született lektori vélemények alkalmanként kifogásolták e fogalom szűkebb körű alkalmazását.³¹ Ráadásul (s a lektorok, recenzensek ezt alkalmanként szintén kifogásolták) például Orosz István a hegyaljai mezővárosi fejlődést vizsgálva szintén hangsúlyozza a jobbágyi emelkedés lehetőségeit,³² Varga Gyula egy „szabad paraszti” közösség, Kismarja történetét vázolta fel ugyanott,³³ mégpedig mindkettő éppen a 18–19. századra vonatkozóan. Az utóbbi további kritikát kapott egy másik tanulmánya kapcsán, mert például a kaláka ábrázolása során a különböző paraszti rétegek „kölcsonösség”-ét húzza alá az osztályharc helyett,³⁴ s Gyimesi Sándor is megkapta a magáét Szuhay Miklóstól a szövetkezeti mozgalmak kapcsán, mert az uralkodó osztály és a parasztság egyfajta kölcsönösségének lehetőségét lebegtette.³⁵

(Ugyanez a tanulmány – némi változtatásokkal – megjelent a *Jobbágyok – parasztek* című kötetben is „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században” címmel. [Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Für Lajos] Budapest, 1976. 237–252.); Szabó István: *A jobbágy megnevezése*. Turul, 55. köt. (1941) 11–21.; uő: *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*. Századok, 86. évf. (1952) 3–4. sz. 509–532.

²⁸ Az ún. „vörös farok”-ról vö. Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal.” *Néhány sajtós eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban*. In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerkesztette Erős Vilmos – Takács Ádám. Budapest. 2012. 62–74.; uő: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet-magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 131–159.

²⁹ Vö. Szabó István: *Bevezetés*. In: uő (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. 1–2. köt. Budapest, 1965. 7–30.

³⁰ Lásd ehhez legújabban: Orosz István: *Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István*. Századok, 151. évf. (2017) 1. sz. 39–48.

³¹ Rácz István: *Parasztek elvándorlása a faluból*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, II. 433–483., itt 471. A Rácz István tanulmányáról szóló lektori véleményben Simon Péter bírálta a „porosz út” fogalmának szűk körű alkalmazását: „Hibás a következő fogalmazás: ‘a megkészt kapitalista fejlődés következtében porosz úton járó egyházi és világi nagybirtokosok’. A porosz út nem a kapitalista fejlődés következménye, hanem az agrárkapitalizmus egyik változata. Nem is a kapitalizmus késése, hanem a feudális viszonyok maradványainak továbbélése jut kifejezésre benne. S nem a nagybirtokosok jártak porosz úton, hanem a mezőgazdaság, mégpedig nemcsak a nagybirtokok, hanem a kisbirtokok is. (A feudális eredetű nagybirtok csupán vezetőereje a mezőgazdasági kapitalizmusnak a porosz út esetében.)” MTA KIK Kt Ms 5440/85.6.

³² Orosz István: *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században*. (Különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira). In: Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest, 1960. 3–70.

³³ Varga Gyula: *Kismarja. (Egy szabad paraszt közösség a feudalizmus bomlásának korszakában)*. In: *Agrártörténeti tanulmányok*, 71–138.

³⁴ Vö. Varga Gyula: *A parasztagazdaság munkaeszközei*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. I. 267–348. Varga Gyula tanulmányáról, névtelen bírálat (minden bizonnyal Hoffmann Tamás). MTA KIK Kt Ms 5440/89. Varga Gyuláról lásd: „Egy kicsit mindig hiányzott”. *Varga Gyula élete és munkássága*. Szerk. Solymos József. Debrecen, 2016.

³⁵ Gyimesi Sándor: *A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, II. 616–652.; Szuhay Miklós: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Lektori vélemények. Szuhay Miklós Gyimesi tanulmányáról. Budapest, 1963. ápr. 29. MTA

Ezek az írások alapvetően cáfolták, de legalábbis megkérdőjelezték a lenini–engelsi „porosz utas” fejlődés sémáját a 18–19. századra vonatkozóan, s egyáltalán a magyar fejlődés kelet-európaiba való sorolását. Mindezt különösen aláhúzta Szabónak (és legközelebbi munkatársának, sőt barátjának, Balogh Istvánnak) a tanyáról, a tanyák kérdéséről vallott felfogása.³⁶ Az utóbbi Szabót szinte pályája kezdetétől foglalkoztatta,³⁷ egész életében készült egy szintetikus tanya-monográfia megírására. Elemzésének fő darabja végül 1960-ban látott napvilágot, de még 1964-ben is tartott előadást a problematikáról.³⁸ A tanya jelensége pedig alapvetően ellentmondhatott a „porosz utas” tézisnek, hiszen – minden ellentmondásával együtt – a szabad paraszti, illetve egyenesen az „amerikai utas” fejlődés letéteményese volt.³⁹ Mindez pedig – véleményem és bizonyítékaim szerint – a lehető legszorosabb összefüggésben áll azután Szabónak az ebben az időben is fenntartott (a vele foglalkozó irodalomban lényegében soha nem elemzett) nézetével, miszerint (Szekfű Gyula álláspontjával homlok-egyenest ellenkezőleg) az ország keleti, alföldi, tiszántúli része mindig is a magyarság nemzeti függetlenségi mozgalmainak s egyúttal társadalmi modernizációs törekvéseinek a bölcsője volt.⁴⁰

Mindennek hátteréhez, motívumaihoz adalék (a kapcsolódó egyéb forrásokkal együtt), a Collingwood-i értelemben „evidencia”⁴¹ a korábban még nem hivatkozott és nem publikált alábbi dokumentum.

KIK Kt Ms 5440/86.; Mérei Gyula az „Agrártörténeti tanulmányok”-ról készült lektori véleményében Für Lajos és Sárközi Zoltán munkájában is „narodnyik szenvedelmek”-ről beszél. Mérei Gyula lektori véleményei az Agrártörténeti tanulmányokról, 1958. december 22. Uo. Ms 5440/45., Ms 5440/47.

³⁶ Szabó István: *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*. In: Agrártörténeti tanulmányok, 139–207.

³⁷ Vö. Szabó István: *A debreceni tanyarendszer kialakulása*. Föld és Ember, (1929) 5. sz. 214–244.; vö. Szabó István levele Eperjessy Kálmánnak, 1929. febr. 24. MTA KIK Kt Ms 4541/ 333.

³⁸ Vö. Szabó István: *Az alföldi tanyásgazdálkodás*. (az 1960-as évek első fele). MTA KIK Kt Ms 5440/7.

³⁹ Erdei Ferenc és Bibó István tanya-felfogásáról, amelyek köthetők egyfajta harmadik utas fejlődéshez lásd Dénes Iván Zoltán: *A paraszti polgárosodás modellje*. In: uő: Az önrendelkezés érvényessége. Budapest, 1988. 256–304.; Balogh István: *Az alföldi tanyás gazdálkodás*. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, I. 429–479.

⁴⁰ Vö. például Szabó István: *Debrecen a történelemben*. Élet és Tudomány, 9. évf. (1954) 52. sz. 1635–1639.; Bitskey Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Debrecen, 1982.; Erős Vilmos: *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai)*. Valóság, 60. évf. (2017) 2. sz. 19–52.

⁴¹ Vö. Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

SZABÓ ISTVÁN

Opponensi vélemény Szántó Imre „A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850” című disszertációjáról⁴²

Szántó Imre az előszava szerint „a parasztság helyzetével, kisajátításával és mozgalmával” kíván a munkában foglalkozni a Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850 között. Hozzáfűzi, hogy az eredeti tőkefelhalmozás elvének megfelelően „a parasztság kisajátítása egyes mozzanatainak sajátságos vonásait” s ezzel összefüggésben a parasztság ellenállását vizsgálja meg. Az előszó más helyén kísérletnek nevezi munkáját egy magyar feudális kori nagybirtok gazdaságtörténetének marxista módszerekkel történő vizsgálatára. Később pedig a kapitalizmus mezőgazdasági feltételei, nevezetesen a „bérmunkához szokott emberek osztálya” és az új földesúri technika létrejöttének konkrét vizsgálatában állapítja meg feladatát a Festetics-birtokon. Más szóval – fűzi ezen a helyen hozzá – az a kérdése: „milyen mértékben szorította ki a mezőgazdasági technika fejlődése 1848-ig a feudális munkamódszereket, és tette szükségessé a bérmunka bevezetését” (29–29 s.l.⁴³). Jóllehet ezekben a nyilatkozatokban a szerző maga elé tűzött feladata nem mutatkozik egyértelműen körülhatároltnak, mégis arra kell következtetnünk, hogy a szerző – miként munkája címe is megerősíti – tulajdonképpeni kérdésének a Festetics-birtokok parasztságának kisajátítását és mozgalmait tekintette. A feladat pontos körülhatároltságának hiánya azonban nem maradt következmények nélkül: a téma meglehetősen szétfolyt, s a különféleképpen megjelölt feladat határain együttvéve is jócskán túláradt. A tulajdonképpeni kérdésre, a parasztság kisajátítására s előzményére, a majorsági gazdaságra, valamint következményeire, a parasztszorgalmakra a munkának alig fele része esik, s ebből is a parasztság kisajátítására, a főkérdés magvára 217 szöveglapból alig 30–40 lap jut,⁴⁴ olyan részeket is ideszámítva, melyeket a szerző kiszakított a kisajátítás címeit viselő fejezetekből, viszont vannak a munkának olyan részei, melyek többszörös és bizonytalan áttételekkel is nehezen fűzhetők szervesen az alapkérdéshez. Ilyen például – úgy, ahogy élénk kerül – a Georgikonról, még inkább a Helikonról szóló rész s néhány lap kivételével nemigen talál a főkérdéssel érintkezést a munka utolsó, IV. fejezete sem, mely „Az aulikus Festeticsek s az 1848/49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc” címet viseli.⁴⁵ Tapasztalatom szerint valamely munka akkor is megsínyli a tematikai és szerkezeti következetlenség és rendszertelenség hátrányait, ha egyébként kitűzött igazi feladatát kielégítőleg megoldotta is. Hogyan oldotta meg ezt a feladatot Szántó Imre?

⁴² MTA KIK Kt Ms 5440/34. Vö. Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. (Lektorok: Varga János, Vörös Károly. A belső oldalon: „Ez a mű a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet 1950. évi pályázatán díjat nyert.”) A szöveget mai helyesírással közlöm, megtartva azonban Szabó István fogalomhasználatának sajátosságait. Szántó Imre (1920. Alsópáhok – 1993. Hévíz) az Eötvös Collegium hallgatója. 1950 és 1966 között az Egri Pedagógia Főiskola Történelem Tanszékén tanított (1961–1966 között tanszékvezető volt), 1966 és 1986 között a JATE (Szeged) Középkori Magyar Történelmi Tanszékén egyetemi tanár, 1967–1983 között ugyanott tanszékvezető.

⁴³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 36.

⁴⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 57–60., 99–110., 114–123.

⁴⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 184–226.

A parasztság kisajátítása a magyar feudálizmus kora utolsó szakaszának nagyhorderejű jelensége volt. Jelentőségét, szerepét és nagy vonásokban lefolyását sématisztikusan ismerjük. E korszakból azonban a kisajátítás vizsgálatáról monografikus és analitikus tanulmány még nem látott nálunk napvilágot, pedig ilyen tanulmányok nélkül a kérdést, a kisajátítás tényezőit, lefolyását és méreteit, egyben pedig következményeit konkrétan és a maga mivoltában megismerni és felmérni nem tudjuk. Szántó Imre kandidátusi dolgozatának témaválasztása és idevonatkozó kutatása annál inkább megérdemli figyelmünket. Opponensi véleményemben a súlyt elsősorban a munkának tulajdonképpeni kérdésére, a Festetics-birtokok majorsági gazdálkodására és parasztsága kisajátítására kívánom fektetni.

Szántó Imre arra az eredményre jutott, hogy a Festetics-birtokokon a majorsági gazdálkodás kiterjeszkedése a 18. század elején indult meg, „uralkodóvá” pedig a század derekán lett.⁴⁶ A következmény egyrészt a jobbágyok robotterheinek megnövekedése, másrészt a jobbágyok kisajátítása lett. Mivel azonban a gyarmati helyzet miatt⁴⁷ az országban nem volt tőkeképződés, a Festeticsek nem tudták a robotmunkát teljesen bér munkával felváltani. Majorságaik munkaerő szükségletének jobbágyi robotmunkával való biztosítása végett tehát igyekeztek a jobbágyokat telkeiken megtartani. Így a szerző párhuzamosan szól a jobbágyok kisajátításáról s a jobbágytelkek megtartásáról, sőt növelésére irányuló – nem is eredménytelen – földesúri törekvésekről. A szerző úgy oldja fel ezt a lényeges ellentmondást, hogy a Festeticsek a parasztság kisajátításának egy „lassúbb” módszeréhez folyamodtak,⁴⁸ nevezetesen a jobbágyok földjét csupán részben vonták el, vagyis megcsonkították a telekbeli szántóföldet, a községi legelőföldet, s allódizálták az irtásföldet. Lényegében egészen a jobbágyfelszabadításig ilyen módon folyt a parasztság „kisajátítása”.

A szerző a folyamat tárgyalása során a majorsági gazdálkodás növekedésének és a jobbágyföldök elvonásának számos fontos kérdését vetette fel és jelenségére mutatott rá. A kérdések kifejtéséhez és megoldásához elsőrangú levéltári forrásanyagot volt módjában felhasználni. Fejtegetései során bőszegesen utal a marxista klasszikusok munkái és más irodalmi források mellett a Festetics-levéltár forrásadataira. Mégis az a véleményem alakult ki, hogy a munka nem épül eléggé az adatok teherbíró alázatára. Észpedig azért nem, mert az ömlesztett adattengerben alig akad olyan adat, amely statisztikai értéket tudna kifejezni, pedig az ilyenek társadalmi és gazdasági élet jelenségeinek megbízható magyarázatánál nem nélkülözhetők. A majorsági gazdálkodás és vele párhuzamosan a jobbágykisajátítás növekedése, a folyamat tartalma, erőssége, mérete csak úgy vethető igazán mérlegre, ha a folyamat rendszerezett, és lehetőleg sokoldalú számokban fejeződik ki. Enélkül a munka többé-kevésbé tájékozatlanságban hagy bennünket egyrészt a megállapítások szilárdsága, egyáltalában ellenőrizhetősége felől, másrészt pedig nem tudja eléggé kihasználni azokat a lehetőségeket, melyeket maga a kérdés és a forrásanyag kínál. Az ilyen hiányok pedig meggyőződésem szerint a szerző által alkalmazott módszernek tulajdonítandók. Éppen ezért szükségesnek tartom a módszer kérdésével közelebbről foglalkozni.

A szerző módszerét röviden a tétel kitűzése és a kitűzött tétel illusztrálása módszerének nevezhetnénk. Hangsúlyozni kívánom, hogy itt a tételek alatt nem a munka vázlatát nyújtó

⁴⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–65.

⁴⁷ A Magyarország gyarmati helyzetéről szóló tézist egyébként maga Szabó István is osztotta. Vö. például: *Hanák Péter ismertetése „A parasztság története a kapitalizmus korában Magyarországon”-ról című kőtettről*. Századok, 102. évf. (1968) 3-4. sz. 667–675.

⁴⁸ Lásd a Századok ismertetését a vitáról. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845.

összefoglaló téziseket, hanem azt óhajtom érteni, hogy a kutató, amikor munkája során egy-egy fejlődési folyamat vagy probléma elé kerül, kitűzi azokat a tételeket, amelyeket azok magyarázatánál felvetni szükségesnek tart, s ezután már csak arra szorítkozik, hogy kitűzött tételeit példákkal illusztrálja. Nem faggatja tehát a források feltáruló nyersanyagát afelől, hogy milyen kérdéseket rejt magában, s hogy az adatok – nem példaszerűen, hanem rendszerezve és együttesen – mit mondanak a kérdésről. Nem kérdezi, hogy ezek milyen megoldáshoz – a kellő adat birtokában helyesen nyilvánvalóan csak egy megoldáshoz – vezetnek el. Ehelyett a kutató a deduktívan kitűzött tételekhez, melyek a megoldást előre biztosítják, példátarat kíván szerkeszteni. Szántó Imre munkája is arról győzhet meg bennünket, hogy a történelem feltárásában ilyen módon csak nehezen és bizonytalanul s végülis igen szegényes eredményekkel lehet előre jutni.⁴⁹

A munka tulajdonképpeni kérdése – mint láttuk – a Festetics-birtokok majorsági gazdálkodása és a jobbágyság kisajátítása. A szerző ezt a témát – különféle más témák között – három periódusra osztva tárgyalja.⁵⁰

Nézzük előbb a majorsági gazdálkodás kérdését. A szerző mindhárom periódus tárgyalásánál előrebocsátja, hogy a majorsági gazdálkodás kiterjedésének két feltétele van, az egyik a „munkaerő (egyik alkalommal termelő erő) mennyiségi növekedése”, a másik a „piaci lehetőségek kiszélesedése” (vagy: viszonylagos megnövekedése). A tételek felállítását követi mindhárom alkalommal: az illusztrálás.

Az első tételre, a munkaerő mennyiségi megnövekedésére nézve az illusztrálás úgy megy végbe, hogy a szerző országosan (!) jellemzi a népességi viszonyokat, közli az 1726., 1787. és 1848. évi országos számadatokat, s végül mindezekhez egy-két szórványadatot fűz a Festetics-birtokokra vonatkozólag. Az első periódusban ezek a Festetics-adatok a keszthelyi hajdúk eljobbágysodására, a szerződéses jobbágyságok térfoglalására és a földközösség visszaszorulására vonatkoznak, ezek a körülmények illusztrálандók a birtok népeinek gyérségét és gyarapodását. A második és harmadik periódusban a munkaerő mennyiségi megnövekedését már csak országos és megyei statisztikai adatok illusztrálják, kivéve azt az egyetlen Festetics-birtokra vonatkozó adatot, hogy a sok Festetics uradalom közül az egyik, a kemendolári uradalom „1715. évi lakossága már több faluban 1738-ban 6–8-szorosára, 1768-ban pedig 10–15-szörösére növekedett”. Véleményem szerint a munkaerő – a jobbágyszám – gyarapodásának a majorsági gazdálkodás kiterjesztésében játszott szerepének tételével nyitott kapukat döngetünk, hiszen nyilvánvaló, hogy több jobbaggal több majorsági föld művelhető meg. Véleményem szerint azonban a tételnek végül sem – egyébként a mostani elnagyoitnál alaposabb és szemléletesebb – illusztrációjára lett volna szükség. Magam úgy gondolom, hogy annak, aki egy uradalom jobbágyságának történetével, különösen is kisajátításával foglalkozik, gondos elemzéssel statisztikailag értékelhető fejlődésképet kellett volna adni a birtokhalmazat jobbágnépességéről, a telkes és földnélküli jobbágyságok számáról és a szám változásairól. Ebben a tekintetben a szerzőt – pontosan a Festetics-birtokra szorítkozva – az 1705., 1720., 1828. évi regnicolaris conscriptiok, az 1760-as évekbeli úrbéri tabellák, de különösen is a különböző földesúri urbáriális és más összeírások kitűnően megsegítették volna.⁵¹ Ezzel vethetett volna alapot a majorsági gazdálkodás és a kisajátítás kifejtésének, mely viszont így az elemi alap nélkül került tárgyalásra.

A majorsági gazdálkodás kiterjeszkedésének másik feltétele, a „piaci lehetőségek növekedése” a munkában az ország piaci viszonyait jellemző általános utalásokon kívül alig egy-

⁴⁹ Hasonlót fogalmaz meg Szabó István a Spira-kötet bírálatában is. MTA KIK Kt Ms 5440/20.

⁵⁰ A három periódus: 1711–1790, 1790–1848, 1848.

⁵¹ Vö. ehhez: *A történeti statisztika forrásai*. Szerkesztette: Kovacsics József. Budapest, 1957.

két konkrét Festetics-adat szegényes illusztrációjával kénytelen megelégedni, olyasmit mondva el, hogy a Festetics-birtokok felvevő piaci Sopronban, Kanizsán és Stájerországban voltak, hogy Festetics György a spanyol gyapjúnak mázsáját több ízben már 75 frt-ért adta el, s utasításokat adott ki a gabona tisztítva eladására. Vajon ez a néhány illusztratív adat pótolhatja-e azt a részletes elemzést, melyet éppen egy uradalmi monográfiában a piac és az uradalmi gazdaság viszonyáról, a piacnak a gazdaság kiterjeszkedésére gyakorolt hatásáról szerettünk volna kapni? A földesúr mennyi és milyen árut bocsátott piacra, milyen értéket képviseltek azok, mi volt ebből az áruból a majorsági gazdálkodás termelése, és mi volt a jobbágyság szolgáltatása, mindennekfelett az áruforgalom milyen fejlődési képet mutat, különösen is a majorsági gazdálkodás nagyarányú fellendülése és vele párhuzamosan a parasztság kisajátítása egyes periódusaiban, stb.? – ilyen kérdések tolnak előnkbe, ha tézis nélkül feltesszük ezt a kérdést. (E sorok írója nem ismeri ugyan a Festetics-levéltár anyagát, de az e korbeli levéltárak szerkezete és a szerző egyes utalásai arra engednek következtetni, hogy az anyagban a piaci értékesítés viszonyainak és fejlődésének csupán kiragadott néhány ilyen főkérdésre is sikerrel lehetett volna kutatni a feleletet).⁵²

Magam a tézis és az illusztráció módszerét analízist kívánó feladatnál nemcsak azért tartom elégtelennek, mert az illusztráció végülis rapszódikus, önkényes és hézagos, hanem azért is, mert az előre lecövekelte tézisek akarva-nem akarva megszűkítik a kutató látóhatárát. Sőt ebben a munkában még másról is szó van. Arról, hogy ha a monográfia az előrebocsátott két tételt alaposan illusztrálja is a Festetics-birtokokról, ezzel még éppen nem olyan kérdésekre kaptunk választ, amelyek a majorsági gazdálkodás és a jobbágyság kisajátítása szempontjából leginkább érdekelnek bennünket. Ezek a tézisek arról adtak volna képet, hogy a Festetics-birtokokon milyen tényezők hatása alatt fejlődik a majorsági gazdálkodás. Helyes, ha a ható tényezőkre is rámutatunk. De a majorsági gazdálkodást elsősorban és döntő mértékben nem okoztatnak, hanem okként kívántuk volna szerepeltetni: mennyire, milyen mértékben, milyen fázisokban fejlődött ki a Festeticsek majorsági gazdálkodása, s a majorsági gazdálkodásból, mint okból, hogyan magyarázható meg a parasztság kisajátítása, ennek egyes fázisai a majorsági gazdálkodás megismertetett fázisaival párhuzamba építve? Nézetem szerint éppen az lett volna az alapfeladat, hogy megismerjük a Festeticsek majorsági üzemét mint a jobbágysajátítás tényezőjét. E majorsági üzem ki- és továbbfejlesztésének ábrázolata sokféle eszközzel elősegíthető lett volna: kimutatni, hogy fokozatosan milyen mértékben növekedett a földesúr művelés alatt álló majorsági földje, ígás állománya, munkasszámái (elsősorban az eke), a vetésterület, a saját művelés alatt álló föld termése hogyan viszonylik a jobbágyság terményszolgáltatásaiból nyert terményjövedelemhez, milyen szerepet játszik a piacra vitt áruban a majorsági termés, milyen mértékben gyarapodik meg a földesúr összjövedelmében a majorsági gazdálkodásból származó jövedelem, hogyan nő meg az uradalmi gazdaság forgó tőkéje, s hogyan nő, terjeszkedik az ún. major kiépítettsége?⁵³ A munkában ugyan találunk egy kimutatást arról, hogy 1848-ban a 10 Festetics-

⁵² Későbbi munkák minderről: Lukács Gábor: *A Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén*. PhD értekezés, Keszthely, 2009.; Lukács Gábor – Tóth Éva: *Festetics György, a tudatos birtokgyarapító*. In: *Discussiones Neogradenses 12. Birtokosok és birtokok*. Szerk. Dr. Szirácsik Éva. Salgótarján, 2012. 175–189.; Benda Gyula később említésre kerülő tanulmányai.

⁵³ Erről újabb irodalom vö. *Discussiones Neogradenses 12. Birtokosok és birtokok*, id. mű. A nemzetközi irodalomból lásd például: *Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes (Rapports nationaux)* – *Large estates and small holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times*. Rédacteurs/Editors: Péter Gunst – Tamás Hoffmann. Budapest, 1982., ebből különösen: Zimányi, V. – Benda, Gy.: *Grand domaine et petite exploitation en Hongrie (XIII–XVIIIe siècles)*, 137–156.; Pach, Zs. P.: *Labour Control on the Hungarian Land-*

uradalomban mennyi volt a majorsági föld (28. l.),⁵⁴ de ezeket az adatokat az előző másfél-százados fejlődés hasonló adatainak hiányában nincs mivel összevetnünk. Egyébként a kérdés perspektívatlanságára mutat, hogy a szerző ezt az adatot is a munka elején a Festeticsek birtokszerzéseire függeszti, s később, a majorsági gazdálkodást tárgyalva nem tér vissza többé hozzá.⁵⁵ Ez összehasonlításra alkalmatlan s helyét nem találó adaton kívül a majorsági gazdálkodás fejlődésére kapunk ugyan néhány illusztratív szórvány adatot is egy-egy – egyébként meg nem határozott időpontban – valamelyik Festetics-major szántóföldjének mennyiségéről (35, 36, 93. l.),⁵⁶ a kemendoltári uradalom majorsági vetésterületének 1735–1783 között több mint tízszeresére emelkedéséről (42. l.)⁵⁷ s általában Zala megye majorsági vetésterületének (tehát nem Festetics birtokai) 1788–1848 között 315%-kal (helyesen 211%-kal) való emelkedéséről (105. l.).⁵⁸ Ami azonban idevonatkozik, a három periódusban együttvéve is alig megy egy lapra, s így e tézistelen illusztráció töredék, mint illusztráció sem vehető számba. Éppen ezért az olyan fejezetben, mint „A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a Festetics család birtokain” hasztalan keressük a címnek megfelelő dokumentációt.⁵⁹

A Festeticsek majorsági gazdálkodása növekedésének alapos elemzésére pedig annál nagyobb szükség lett volna, mert következményeinek jelentkezése terén különös jelenségek tárnak fel előttünk. Helyesen lehet előre is megállapítani, hogy a következményeknek első-sorban – bár nem kizárólagosan – két tekintetben kell mutatkoznia: a jobbágyság szolgáltatásrendszerének átalakulása és a jobbágyföldek csökkenése és elvonása tekintetében. A szerző az említett hármas periódusban a jobbágyság szolgáltatásrendszerének átalakulását sehol sem veszi vizsgálat alá. A szerző az urbáriális kötelezettségek változásainak, az egyes szolgáltatásokban végbement eltolódások le mérésére, annak megállapítására, hogy milyen mértékben növekedett meg a jobbágy kizsákmányolása, nem tesz kísérletet, s nem is közöl összevetésül felhasználható adatokat. Az olyan megjegyzés ugyanis, hogy a földesúr „a paraszt munkáján kívül termelvényeiből is sokat elszedett” (47. l.),⁶⁰ semmit sem mond még a néhány illusztratív adattal együtt sem. Ezek különben is többnyire a hegyvám és bordézsma felemelésére vonatkoznak. Nem kíván itt tekintetbe vettelt az a néhány illusztratív adat sem, amely az egyházi tizedről és porcióról szól: nem tartoznak – legalább is a szerző által felvetett módon – a témához. A szerző közelebből csak a robot növekedésével foglalkozott. Jóllehet

---

lords'Demesnes in the 16th and 17th Centuries, 157–174.; Topolski, J.: Grand domaine et petites exploitations, seigneurs et paysans en Pologne au Moyen Âge et dans les Temps Modernes, 209–228.; Spiess, A.: Der feudale Grundbesitzer und der Bauer in Böhmen, Maehren und in der Slowakei im 17. und 18. Jahrhundert, 317–338. E tanulmányok többsége (természetesen Pach Zsigmond Pál kivételével) alapján megkérdőjelezi az itt tárgyalt kérdéskörrel a lehető legszorosabb összefüggésben lévő „második jobbágyság” doktrínáját, különösen Anton Spiess, aki ráadásul a Szlovákiával azonosított (!) magyarországi viszonyok kapcsán teszi ezt, azaz szövegében végig Szlovákiáról beszél, holott ez abban az időszakban még nem létezett, legfeljebb az akkori Magyarország később (1919) Szlovákiához került részeiről lehetne itt szó.

⁵⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 35.

⁵⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 35.

⁵⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 42., 104–105.

⁵⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 49.

⁵⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 114.

⁵⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–68.

⁶⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 53.

az a nézetünk, hogy a 18-19. századi feudális majorsági gazdálkodásnak a következményei a jobbágyság életének minden síkján, különösen is egész telekrendszerében jelentkeztek, s ezeket a következményeket érdemes volna egészében előtárni, valóban helyes, ha a legnagyobb figyelmet a robotra összpontosítjuk. A fő kérdés nyilvánvalóan ez: a robotszolgáltatás a majorsági gazdálkodás kibontakozása után hogyan, milyen módon és főleg milyen mértékben növekedett meg – éspedig abszolút és relatív tekintetben (magának a jobbágyságnak egyidejűleg folyó növekedését is tekintve és nem tekintve) – az úrbérrendezésig,⁶¹ s hogy az úrbérrendezés után talált-e módot a Festetics-uradalom a most már norma-robotnak a jobbágyszám növekedésétől független emelésére. Sajnos a munkában a robot növekedéséről megrajzolt kép egészen töredékes, mennyiségi értéket nem fejez ki, s az időbeni változást a tíz uradalom közül csak a keszthelyiben juttatja kifejezésre, itt is csak két távoli évszám (1795, 1848) végösszegének tükrében (150, 159. l.).⁶² Sajnos, ismét nem mutat a munka rendszerességére, hogy ezek az adatok is akkor kerülnek az olvasó szeme elé, amikor a szerző a majorsági gazdálkodás növekedésének és a parasztság kisajátításának tárgyalását e korra vonatkozólag az előző részben már lezárta. Az egyik helyen maga a szerző is csak „példák”-nak (44. l.)⁶³ nevezi idevonatkozó (részben idegen birtokokról származó) néhány adatát. Bár ez adatai – kizárólag a jobbágyok panaszkodásai – nagyon is helyén valók lehetnek, mert életteltesebbé tehetik a számok vitathatatlan erejű képét, így azonban valami lenge illusztrációnál egyébnek nem tekinthetők.

A majorsági gazdálkodás másik következménye a parasztság kisajátítása, a munka legteljesebb alapproblémája. A probléma ez: a földesúr a majorsági gazdálkodás 18. századi nagyméretű fellendülése korában földigényével, majd a kapitalizálódás nyomában munkaerőigényével hogyan fosztotta meg a jobbágyokat földjeiktől, termelési eszközeiktől, s lettek így zsellérek, illetőleg bérmunkásokká?⁶⁴ El kell ismernünk, hogy a szerző ezzel a kérdéssel valóban nyomatékosabban foglalkozik, mint az előzőekkel. Ide vonatkozólag néhány összevetésre alkalmas, így magára a fejlődésre jellemző statisztikai kimutatást is közöl velünk, ezek azonban a tíz Festetics-uradalom közül csak négyre, sőt leginkább egyre, a keszthelyi uradalomra korlátozódnak.

Az egyik kimutatás szerint a II. József-féle felmérés alkalmával a keszthelyi uradalomban a földesúr kb. annyi majorsági szántóföldön gazdálkodott már, mint amennyi ugyanakkor a jobbágyok kezén volt. Ez az adat arról tanúskodik, amit a szerző eddig nem állapított meg: az elmúlt évtizedekben az uradalomban nagyméretű allodizálás folyt. Egy másik statisztika azt mutatja meg, hogy a négy Festetics-uradalomban – a többi hatról nem hallunk – mennyi volt a telkes jobbágyok és házas, házatlan zsellérek száma 1768-ban és 1848-ban, és milyen köztük a százalékos eltolódás. Sajnos, a szerző a telkes jobbágyok 1848. évi adatait csupán az egyik uradalomból közli, így a többiben csak a zsellérek 1768 és 1848 évek közötti növekedését figyelhetjük meg. A telkes jobbágyok összehasonlítására alkalmat nyújtó egyetlen uradalomban, a keszthelyiben a szóban forgó 80 év alatt a telkes jobbágyok száma 236-

⁶¹ Az úrbérrendezés irodalmáról lásd: Horváth Zita: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai*, id. mű. Az úrbérrendezésről Szabó István és Szabad György között is vita folyt. Szabó kétellyel fogadta az ennek negatív hatásait állító tézist. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

⁶² Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 160–161., 166.

⁶³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 51.

⁶⁴ A tételt vehemenssen támadta Szabó a Sági Vilmos művéről írott bírálataiban is. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29. A szóban forgó, illetve végül megjelent munka Sági: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai*, id. mű.

ról csaknem felével megnövekedve 331-re emelkedett.⁶⁵ A szerző különböző helyen közölt adataiból azt is meg tudjuk állapítani, hogy az uradalom allodiális szántóföldje a II. József korabeli 3647 holdról (97. l.)⁶⁶ 1848-ra valóban 2507 holdra (28. l.)⁶⁷ csökkent [Sz. I. aláhú-zása],⁶⁸ ezt a körülményt azonban a szerző nem vette figyelembe. Ez adatok szerint a keszthelyi uradalomban abban a korban, melyet a szerző „a parasztság kisajátításának rohamos előrehaladásá”-nak nevez, alaposan csökkent az allodiális föld, és nőtt a telkes jobbágysók száma. A másik három uradalom közül, melyekben a szerző kimutatása csak a zsellérszám eltolódásainak megfigyelésére ad módot, az egyikben, a vasváriban a zsellérek száma 150-ről 110-re, 27%-kal csökkent. Ezt a jelenséget a szerző említés nélkül hagyta. A másik uradalomban s az első helyen említett keszthelyi uradalomban viszont jelentékenyen felduzzadt a zsellérség. Ezzel kapcsolatban azonban meg kívánom jegyezni – bár e megjegyzésemmek nagyobb jelentőséget nem kívánok igényelni –, hogy a szerző a növekedés százalékos kiszámításánál valami elemi számtani tévedésbe esett: ha a kemendi uradalomban a zsellérek száma az említett 80 év alatt 85-ről 204-re emelkedett, akkor ez az emelkedés nem 240%, miként a szerző ismételten is megállapítja, hanem csak 140%, s ha a csurgói uradalomban a zsellérek száma 222-ről 373-ra emelkedett, akkor ez az emelkedés ismét nem 168%, miként a szerző ismételten megállapítja, hanem csak 68%. (A hiba onnan eredt, hogy a szerző a százaléknál a nulla pontról indult s ez alapot, amelyhez képest kell mérni a növekedést, mindjárt az emelkedés első 100%-ának vette. Egyébként hasonló hibát követett el a szerző a Zala megyei allodiális földek emelkedésének százalékos kiszámításában: nem 315, hanem 215%-ról van szó.) A zselléremelkedés e két uradalomban mindenképpen nagyméretű volt.

Egy harmadik kis statisztikai tábla arról tájékoztat bennünket, hogy az említett keszthelyi uradalomban 1768–1843 (nem 1848? az előző lapon erről volt szó⁶⁹) között nem csupán – mint láttuk – a jobbágháztartások száma emelkedett 235-ről⁷⁰ 331-re, hanem a telekösszám is 135 1/8-ról 167 3/4-re. A szerző valóban utalni tudott arra, hogy a Festeticsek a kisebb telkeket féltelkekre kiegészíteni törekedtek, s a jobbágysók egész telkek felvételére is nógatták. Jellemző azonban a szerző „mindenáron” tétel-rendszerére, hogy a fenti kimutatást Leninnek ezzel az idézetével vezeti be: „a parasztság felbomlása [...] a parasztság középső csoportjának rovására a szélső csoportokat fejleszti, a falusi lakosság két új típusát hozza létre.”⁷¹ Viszont a tézis vizsgálatára közölt kimutatásban pontosan az ellenkező jelenségről van szó: nemcsak gyarapodott a jobbágyosság a háztartások és a telkek számát illetően, hanem

⁶⁵ A kérdéskör irodalmából az 1960–1970-es évekből, amikor gyökeres szakítás történt a Szántóéhoz hasonló álláspontokkal, s a Szabóéhoz közelítő értelmezések kerültek előtérbe, lásd: Vörös, Károly: *Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au début du XIX-e siècle*. In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise (XVIe-XXe siècles)*. Sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, 1973. 179–186. A parasztság emelkedő helyzetéről, egy paraszti polgárosodás lehetőségéről: Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, 1967.; uő: *A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*. Történelmi Szemle, 7. évf. (1964) 2. sz. 378–388.

⁶⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 105.

⁶⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 35.

⁶⁸ Alaptételét tehát Szántó itt sem tudja bizonyítani.

⁶⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 125.

⁷⁰ Szántó szövegében eredetileg 236 (vö. 124.) szerepel.

⁷¹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 123–124.

más is történt: 1843-ban a keszthelyi uradalomban már csak 7 egész telkes és 7 negyedtelkes jobbágy élt, és nem élt egyetlen nyolcadtelkes sem, viszont a féltelkesek száma 314 volt (80 évvel később csak 52). Vagyis a középső csoport volt az, mely rendkívül megerősödött, s lett végül szinte egyetlen rétegévé itt a telkes jobbágyoknak. A szerző azonban e kimutatást közölve utána már csak az abszolút telekszámnak 30 5/8-dal való növekedésének szentel figyelmet.

Végül egy negyedik kis kimutatás arról tanúskodik, hogy 1768 és 1848 között nemcsak a keszthelyi, hanem a másik három Festetics-uradalomban is emelkedett a jobbágyok kezén levő jobbágységiok összmenyisége, és pedig együttvéve a 4 uradalomban 687 telekről 1127 telekre!⁷² (sic!) Ez az adat egyben véleményünk szerint kiegészíti az előző kimutatást, melyben a szóban forgó három uradalom telkes jobbágynak 1848. évi számadatai hiányoztak: nyilvánvaló, hogy a jobbágytelkek össz-számának emelkedése itt is együtt járt a telkes jobbágyok számának jelentékeny megnövekedésével. A szerző adatai arról azonban már nem tájékoztatnak, hogy vajon a három uradalomban is a középső réteg, a féltelkes jobbágyság erősödött-e meg az elmúlt félvszázad alatt.

Véleményem szerint a szerző ez adatai felette értékesek, annak ellenére is, hogy csak két szélső korhatárról szólnak, s így a parasztság kisajátítása közbeeső 8 évtizede légüres tér marad, s éppen magára a folyamatra nem nyit lehetőséget betekintésünknek. Hasonlóképpen jól értékesíthetők a szerzőnek arról közölt adatai, hogy a keszthelyi uradalomban 1795-ben és 1848-ban hány munkanapot kellett a majorsági gazdálkodásra fordítani, s hogy ezekből mennyi esett a jobbágyok robotjára, valamint a 'ledolgozásra', a cselédi és napszámos bér-munkára. (Az 1848. évi adatokat azonban – úgy látszik – valójában csak előirányzatként kell kezelni, s minthogy 1848. április 18-án, a jobbágyság felszabadítása közben készült megbízható összehasonlítás alapját nem éppen nyújthatják.⁷³) Egyébként ez az adatok arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó 4 Festetics-uradalom munkaerő szükséglete e félvszázad alatt csaknem megháromszorozódott, s mind a négyfajta munka /robot, ledolgozások, cselédi, napszámos bér-munka/ jelentékenyen emelkedett, legnagyobb mértékben mégis a ledolgozások bér-munka. Minthogy a munkában – mint utaltam rá – nem tűnik ki a majorsági gazdálkodásnak e korbéli kiterjeszkedésének mértéke, szinte csak ezekből a munkanap-adatokból kell – mindenképpen meghatározhatatlanul – arra következtetni, hogy a majorsági gazdálkodás a szóban forgó Festetics-uradalmakban félvszázad alatt a számottevő telkesítés mellett is jelentékenyen előretört.⁷⁴

Mindezek az adatok végül is a következő tényekre mutatnak: a parasztság kisajátítása utolsó 'rohamos előrehaladása' korszakában a Festetics-uradalomban csaknem 100%-kal több lett a jobbágybirtok, s mivel a féltelkes középréteg gyarapodott, még több lett aránylag is a telkes jobbágyság, de ugyanekkor nagy mértékben kiterjeszkedett a majorsági gazdálkodás is, ami a jobbágyföld rovására ment végbe; egyben ugyanekkor a Festeticsek egyes birtokain 100–200%-kal meggyarapodott a birtoktalan zsellérnép tömege is. Láthatjuk, hogy végső összegzésünkben igen fontos és nagy horderejű problémák, egyben pedig ellentmondások bukkannak elő. Ezek láttán még inkább sajnáljuk, hogy a folyamat beható elemzése a munkában elmaradt. Most már különösen is nélkülözzük a támpontot arra nézve, hogy milyen mértékben nőtt meg a földesúr majorsági gazdálkodása, s még inkább arra nézve, hogy miként állott elő a számottevő telekgyarapítás korában a nagy zselléresedés. Az utóbbi

⁷² Szabó István felkiáltója.

⁷³ Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, id. mű.

⁷⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 124–125.

kérdésre különösen várnánk a dokumentált, alapos, esetleg az egyes családokig lehatoló választ, hiszen a munkában a kitűzött feladatban a zselléresedést egyik legfontosabb kérdésnek kell tekinteni. A zselléresedésre azonban homály borul.⁷⁵ Olyan megállapítást, hogy közben előrehaladt a telekaprózódás, éppen ilyen kérdést monografikusan vizsgáló munkában tudományos eredményként nem vehetünk tudomásul.

Arra a kérdésre nézve, hogy a Festeticsek miért tartották meg, sőt növelték is a jobbágytelkeket, a szerző választ ad, s ez a válasz meggyőzőnek látszik: az ország gyarmati helyzete miatt nem volt tőkeképződés, így a földesurak nem tudtak lemondani a jobbágyok robotmunkájáról. A szerző valamennyire megismertet bennünket azokkal az eszközökkel, melyekkel a Festeticsek növekvő majorságaik földszükségletét fedezték, s ezzel feloldódni látszik ez az ellentmondás: a jobbágytelkek gyarapodnak, de ugyanekkor nagy mértékben nő a majorsági föld is. A szerző szerint a Festeticsek a majorsági üzemiükhöz a földet a községi legelők elkülönítése, az erdők elvétele révén, továbbá feltevésünk szerint ebben az esetben különösen is az elpusztult falvak határaiból és nagy mértékben az irtásföldről, az úrbérrendezés után pedig még a regulációk alkalmával végzett telekcsonkítások révén szerezték.⁷⁶ Sajnos a szerző az ilyen földszerzésekre, mint maga is mondja, csak 'példá'-kat – leginkább egyes panaszokat – mutatott fel (ezek is főleg a legelőkre, szőlőkre és az ún. kisebb haszonvételekre vonatkoznak), holott olyasforma elemzésre lett volna szükség, amilyenre Soós Imre – különösen is az irtásos földek elvételére nézve – már példát hozott igényes dolgozatában.⁷⁷ A főleg a jobbágypanaszokat nyújtó példákban megsejteni sem igen tudjuk, hogy a különféle eszközök révén mennyi föld lett majorságivá, s mennyi esett azokból az új telkekre, s hogy egyáltalában az ilyen földszerzéseknek volt-e közülük a zselléresedéshez.

Csak ilyen módon és nem a magyarázatok kigondolásával lehetett volna a szerző sok ellentmondásainak útvesztőiben is eligazodni: folyik és rohamossá válik a parasztság kisajátítása, mégis gyarapodik a telkes jobbágyok száma, a földesúr minden eszközzel allodizál, mégis nő a jobbágytelkek-terület, az úrbérrendezéskor kisajátítja jobbágyságát ún. maradványföldjeit is, ezekből azonban jobbágyságát elégíti ki. Végül: a szerző szerint a veszprémi püspöknek a keszthelyi Festetics-uradalomnál fejletlenebb majorsági gazdálkodást folytató veszprémi uradalomban a telkes jobbágyosság differenciálódása és felbomlása sokkal előrehaladottabb volt, mint a keszthelyi uradalomban, amivel minden magyarázkodás ellenére végülis valósággal megmattolta – szerintem ezt az ezek után is helytálló alaptételt: az áruterelés nyomában járt a földesúri majorsági gazdálkodás s ennek nyomában a parasztság kisajátítása.

A szerző módszerére vonatkozó s alapjában negatív eredményű fejtegetéseim nem kívánják azt jelenti, hogy a szerző munkáját egészében eredménytelennek kell tekinteni. Ezek az eredmények azonban igen korlátozottak, és ha hangsúlyoznunk lehet is, hogy bármilyen módszer alkalmasságának eredményessége többé-kevésbé az egyéni képesség és az elmélyedésre való készség kérdése, mégis a szerző eredményei sokkal korlátozottabbak, semmint lehettek volna az analízis módszerének alkalmazásával. Igazságtalan volna azonban, ha a tétel kitűzése és a tétel illusztrálása eleve szűkös lehetőségeket megengedő módszerét

⁷⁵ A zsellérekre vonatkozó irodalomról lásd például: Bársony István: *A zsellér a történetírás tükrében*. Magyar Történeti Tanulmányok VI. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1973. 5–73.

⁷⁶ Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, 333–338.

⁷⁷ Vö. Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron, 1941. (Szántó erre hivatkozik is munkájában.)

egészében Szántó Imre rovására íránk. Ez a módszer az utóbbi időben igen kedvelt lett nálunk.⁷⁸ Nekem viszont meggyőződésesem, hogy a magyar történetkutatásnak, hogy előre haladjon, ki kell fejlődnie e módszer fékező kötöttségeiből, s az analízis módszerét jogaihoz kell juttatni. Hogy az illusztrációs módszer a marxista történetírásnak sem szükséges velejárója, elég Grekov, Tarlé és Patyomkin, nálunk pedig Andics Erzsébet és Molnár Erik⁷⁹ munkáira utalni. Egyébként véleményem szerint az illusztráció eszközének is meg lehet a maga hasznos helye, elsősorban népszerűsítő vagy szintetikus munkákban, sőt analitikus tanulmányokban is, de olyan kérdések megoldásánál, melyek az analízis módszerét követelik, ennek helyét – különösen, ha annak is fogyatékos – az illusztráció betölteni nem képes.

A munka módszere mellett általánosságban kívánom szózáró tenni terminológiai bizonytalanságát is. Mint legfontosabbra, a munka alapproblémájára, a 'paraszttság kisajátítása' fogalmára kívánok elsősorban rámutatni. A szerző fejtegetéseiből végül is azt állapíthattuk meg, hogy a 'paraszttság kisajátítása' alatt megnőtt a jobbágytelkek és a telkes jobbágyok száma. A szerző munkájában egyetlen adatot sem találunk arra, hogy a földesúr valamelyik jobbágyától termelő eszközeit, ezek között a legfontosabbat: a telkét egészében elvette volna.⁸⁰ A 'paraszttság kisajátítása' alatt a szerző terminológiájában olyasmit kell érteni, mint az erdők elvonását, a legelőföldről való elkerítéseket, az irtásföldek elvételét stb. Magam azonban nem vagyok bizonyos abban, hogy helyénvaló az ilyen eseteket „a paraszttság kisajátításá”-nak fogalma alá foglalni. Marx a következőket írja a Tőkében: „az újonnan felszabadult emberek csak akkor válnak önmaguk eladójává, ha megfosztják őket valamennyi (aláhúzás tőlem)⁸¹ termelőeszközüktől és életüknek mindazok a biztosítékaitól, amelyeket számukra a régi hűbéri berendezések nyújtottak. Kisajátításuknak⁸² ez a története pedig tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe.” Marx más helyen is ilyen értelemben beszél „sok kis független termelő kisajátításáról és a földműves nép egy részének kisajátításáról és elűzéséről”. (774, 801. l.)⁸³ A paraszttság ilyen kisajátítását a szerző nem is állítja, ilyenre rámutatni nem tud, mégis állandóan arról beszél. A szerző, már munkája derekán, maga is rájött kisajátítási fogalma problematikusságára, s ezért megállapította, hogy a Festeticsek nem a közvetlen és teljes kisajátítás eszközét, hanem a parasztföldek kisajátításának lassúbb módszerét alkalmazták. Lassúbb kisajátításról is csak akkor lehetne beszélni, ha a szerző utalni tudna arra, hogy megindult egyes telkes jobbágyoknak valamennyi termelő eszköztől, legalábbis földjétől való teljes kisajátítása, azonban a szerző – ismételnünk kell – 1848-ig egyetlen ilyen példát sem állít elénk. A szerző adatai alapján tehát véleményem szerint

⁷⁸ Szabó nyilvánvalóan olyan művekre gondol, mint S. Sándor Pál: *Parasztmozgalmak a Habsburg önkényuralom idején 1849–1867*. Budapest, 1952.

⁷⁹ A Szabó István és Molnár Erik közötti viszonyról lásd: *Molnár Erik levele Szabó Istvánnak*, 1957. október 18. MTA KIK Kt Ms 5438/12.; Pach Zsigmond Pál lektori véleménye Szabó István „Magyarország népessége...” című tanulmányáról. Budapest, 1961. január 27. Uo. Ms 5440/52. A szóban forgó munka Szabó István: *Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között*. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerkesztette Kovacsics József. Budapest, 1963. 63–113. Szabó István itt inkább bírálja Molnár Eriket, Pach Zsigmond Pál szerint viszont a számításaik közötti eltérés a középkor végi népesség számára vonatkozóan nem jelentős.

⁸⁰ Szabó István az ún. Bauernlegen meglétét a korábbi időszakokra vonatkozóan is erősen megkérdőjelezte. Vö. Erős: *Plebs és populus között*. 1. rész, id. mű; uő: *Plebs és populus között*. 2. rész 62. és passim.

⁸¹ Szabó István megjegyzése

⁸² Szabó István aláhúzása

⁸³ Vö. Marx: *A tőke*. Budapest, 1951. 1–3. köt. Marx a kérdésről inkább az 1. kötet 774. oldalán értekezik.

nem lehet a parasztoknak sem gyorsabb, sem lassúbb kisajátításáról beszélni, hanem lehet beszélni valóban a parasztok földjének részbeni kisajátításáról. Marx is beszél a parasztok kisajátítása mellett a parasztok községi földjeinek kisajátításáról is (707).⁸⁴ Ez azonban más, mint az embernek, ez esetben a feudális parasztoknak kisajátítása. Éppen ezért helyes lett volna, ha a szerző következetesen a megfelelő terminológiát használta volna.

Terminológiai bizonytalanságot látok abban is, ha a földesúri ’techniká’-t azonosnak vesszük a ’földesúri felszerelés’-sel. Nem gondolom, hogy helyes a pénztőkét és a gazdaságot, a kölcsönt és az uzsorát, a faluközösséget és a földközösséget,⁸⁵ a szerződéses jobbágyszert és a bérletrendszert, a rendőrt és a nemzetőrt,⁸⁶ a majorsági gazdálkodást és a mezőgazdasági árutermelést szinonimán, a domaniális és majorsági erdőt pedig ellentétesen használni. Óvatosabbnak kellene lenni az ilyen definíciókkal is: ’a mezőgazdasági termelőviszonyokat az általános munkaerő kereslet határozta meg’. Pontatlan dolog a feudális birtokszervezésben és ezeken belül a majorsági földterület növelésében a ’földfelhalmozás’ két szakaszát látni, hiszen másnemű dolgokról van itt szó. Számomra mindvégig jelentkezik a munkában bizonyos stílusbeli harsányság, mely egyszer a tények túlfogalmazásában (például a parasztság kisajátítása a parasztföldek részbeni kisajátítása helyett), máskor régi történetírásunk gunyoros aposztrofálásában,⁸⁷ általában pedig az adatok magyarázatának a tételekhez való élesítésében [sic!] mutatkozik. Egyébként stílusbeli zavarok és fogatkozások is előfordulnak. Pl. ’ellenség által felégetett gazdák zúgolódásai’ (202. l.⁸⁸), ’megfelelő mennyiségű

⁸⁴ Vö. Marx: *A tőke*, id. mű. A szóban forgó problémáról mindenekelőtt az 1. kötet 782–785. oldalain esik szó.

⁸⁵ MTA KIK Kt Ms 5440/20. A Spira György által szerkesztett kötetben Varga János foglalkozott e kérdéssel. Varga János: *A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 7–76.

⁸⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain*, 204.

⁸⁷ Szabó Dezsőről Szántó Imre már a bevezetésben is roppant kritikusan nyilatkozott: „Szabó Dezső, mint e főúri család történetírója, nem a Festetics-birtokokon dolgozó nép [(! – E. V.), hanem a hercegi család érdekeinek megfelelően írta meg munkáját. A Mária Terézia úrbérrendezése alkalmával kitört kemendollári (Zala megye) jobbágymozgalommal elég részletesen foglalkozik, de azt már elhallgatja, hogy az úrbérrendezéssel kapcsolatos nyugatdunántúli parasztmozgalmak kirobbanásának igazi oka a földesúri kizsákmányolás nagyarányú megnövekedése és a parasztság kisajátítása. Az 1848/49-es magyar forradalom helyi eseményeiről, a parasztok „kiszökei”-ről meg sem emlékezik a Festetics-birtokokon. Nem leplezte le az aulikus Festeticsek sorozatos hazaárulását és népnéyző nemzetellenes szerepét. Mint »bűnt« mentegeti azt, hogy gróf Festetics György 1790-ben és 1797-ben szembe szállt a bécsi udvarral az ország függetlenségéért és a nemzeti állam megmentéséért. A dolgozó tömegek szörnyű és embertelen kisajátításáról, amely Marx szerint »tűzzel és vérral van beírva az emberiség évkönyveibe«, nem beszél Szabó Dezső könyve.” Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain*, 7. Szabó Dezső szóban forgó műve Szabó Dezső: *A herceg Festetics-család története*. Budapest, 1928.; Szabó Dezsőről lásd: Varga Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem Története. I. 1914–1944*. Debrecen, 1967. 202–204.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. New York – Guildford, 1976. 144–146. Szabó István egyéb helyeken Szabó Dezső történetírásáról pozitívan nyilatkozott, főleg az úrbérrendezésről írt könyvét hasznosította. Vö. Szabó István ismertetése: *Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. 1. köt. Bp. 1933. Századok, 68. évf. (1934) 4–6. sz. 244–246.*

⁸⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain*, 209.

állat készenlétben' (135. l., egyszerűen: birtokában⁸⁹), Festetics vásárolta Keszthelyen a magánosok (ehelyett: mások) kezén lévő házakat, 'a paraszti földhasználat módja a földközösség keretében jutott kifejezésre' (6. l.),⁹⁰ ez a körülményes mondat körülbelül azt akarja jelenteni: dívott a földközösség stb. Itt-ott – talán gépelési hibából – értelmetlen mondatok is találhatóak (a I. lapról a II. lapra átmenő mondatban, a 20. l.-on alulról a 11–13. sor mondatában). Az irodalmi nyelvet követelő tudományos munkában kifogásolni lehet a nem éppen közkeletű tájszavak alkalmazását is (baglázni-boglyázni h., parrag-parlag h.).

Általános megjegyzéseim után a következőkben a munka egyes részeihez fűzök néhány megjegyzést.

A szerző a Festetics-birtokhalmazat kialakulásával vezeti be munkáját.⁹¹ A birtokszerzések módjait jellemző előadásban azonban nélkülözzük annak kimutatását, hogy a 10 uradalom, illetőleg gazdaság a tárgyalta korban mennyi jobbágyerőt képviselt. Helyes lett volna a jobbágynépről statisztikát, a birtokokról pedig térképet közölni. Nem látszik indokoltnak, hogy a szerző a birtokszerzések történetének leírását megtöri két olyan fejezet közbeiktatásával, amelyek a nyugat-dunántúli majorsági gazdálkodásnak és parasztságnak helyzetét kívánják bemutatni a tárgyalta korszakot megelőzően, a szatmári békéig. A közbeiktatott két fejezetre a mai formájában nem sok szükség van, mert a majorsági gazdálkodás hanyatlásának vagy emelkedésének és a parasztság helyzetének eléggé ismert általános s emellett nehezen összefűzhető okainak (például hódoltsági kétszeres adózás, végházak nyomora, török portyák stb.) csupán regisztrálására törekszik némi példatárral, magáról a két alapjelenségről már kevesebb szót ejt. Acsády 1715/20. évi számadatait véleményem szerint revízióra szoruló kombinatív számokként kellett volna kezelni.⁹²

A majorsági gazdálkodás kezdődő kiterjeszkedéséről szól a Festetics birtokokon (a 18. sz. első felében) a következő fejezet.⁹³ Az a benyomásunk, hogy e korban valóban folyamatban volt a majorsági gazdálkodás kiterjeszkedése, az idevonatkozó dokumentáció azonban hiányzik. A bemutatott illusztratív adatok szerint ugyanis a földesúr nem művelte, hanem bérbe adta,⁹⁴ tizedre bocsátotta stb. majorsági földjeit. A majorsági művelésre egyetlen adatot kapunk: a Kalocsa pusztán 50 holdat szántanak-vetnek a majorhoz.

A majorsági gazdálkodásnak uralkodóvá válásáról szóló következő fejezet – úgy látszik – a 18. sz. középső évtizedeire vonatkozik.⁹⁵ Megjegyezni kívánom, hogy az 'uralkodóvá válás'-nak egyébként bizonytalan meghatározottságú fogalmát aligha indokolt alkalmazni. Különösen nem azzal a megtoldással, hogy „a majorsági gazdálkodás uralkodóvá vált a jobbágytelken alapuló gazdasággal szemben”, hiszen a rendelkezésünkre bocsátott szórványos

⁸⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 142. Eredetiben: „A birtokon megfelelő mennyiségű állat állott készenlétben”, tehát Szabó idézete nem pontos, javaslata sem igazán megfelelő.

⁹⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 12.

⁹¹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 8–10.

⁹² Acsádyhoz lásd: Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest, 1961.

⁹³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 36–44.

⁹⁴ Vö. mindehhez: Varga: *A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*, id. mű. A tanulmányban Varga János többször is hivatkozik Szabó Istvánra, főként 1947-es munkájára, rámutatva arra, hogy a kérdésben (azaz a jobbágy tulajdonlási lehetőségeinek kimutatásában a szóban forgó időszakra vonatkozóan) az úttörés Szabó István érdeme.

⁹⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–65.

adatok szerint az uradalom gazdaságában egészen 1848-ig volt olyan súly a jobbágyi, mint a majorsági gazdálkodáson.⁹⁶ „A parasztság nagyarányú kisajátításának kezdete” című alfejezethez pedig, a már mondottakon kívül, hozzáfűzni kívánom, hogy az erdők tilalmazása és a jobbágyok faizásának, valamint halászatának, makkoltatásának stb. szolgáltatással való megterhelése, nem ekkor indult meg, hanem századokkal előbb.⁹⁷ A szerző irtványföldről szóló alfejezetében jól veti fel a kérdéseket, az ilyen földek elvonásának jelentőségét azonban az adatok közrebocsátása nélkül felmérni nem tudjuk. Itt megjegyezni kívánom a szerző megállapításával szemben, hogy az irtványföld a földön való termelés megkezdése óta nem volt mentes a földesúri adó alól.⁹⁸ A Keszthely mezőváros⁹⁹ politikai jogainak felszámolásáról szóló fejezet – bár tanulságos – az alapkérdésről, legalábbis ilyen formában, meglehetősen leszakadt.

Az úrbérrendezéssel kapcsolatos mozgalmaknál¹⁰⁰ bőséges forrásanyaggal tudott a szerző dolgozni, s eleven eseményleírást is készített. Viszont a mozgalom a kelleténél jobban elnyomta magát az úrbérrendezést.¹⁰¹ Elég arra rámutatni, hogy az úrbérrendezés során felvett s oly igen becses jobbágyfassiók, valamint az úrbéri tabellák és az új urbáriumok nem jutottak átfogó, sőt csekélyebb igényű ismertetéshez sem. Egyébként véleményem szerint a bécsi udvar szerepe sem jutott a mozgalmakban elég megvilágításhoz [sic!],¹⁰² viszont a

⁹⁶ Perdöntő momentumnak tartom Szabó itteni megállapítását: Szántó adataiból Szabó azt a következtetést vonja le, hogy a korszakban a majorsági gazdálkodás és a jobbágyi gazdálkodás aránya inkább kiegyenlített, ez pedig legalábbis kétely a „porosz utas” koncepciót illetően.

⁹⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain*, 57–59.

⁹⁸ Vö. erre: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947. A középkori viszonyokra vonatkozóan: uő: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, 1975.

⁹⁹ Keszthelyhez még vö. Benda Gyula: *Mezőgazdasági fejlődés egy 19. századi magyarországi uradalomban*. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Budapest, 2006. 239–246. (Fordította Bolgár Dániel és Papp Gábor.) (Eredetileg Benda, Gyula – Komlos, John: *Agricultural Development on a Hungarian Estate*. In: *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi de Rosa*. A cura di Ilaria Zilli, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli–Roma–Benevento–Milano, 1995. 545–555., illetve Benda, Gyula – Komlos, John: *Agricultural Production on a Hungarian Estate in the 19th Century*. In: John Komlos (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy and the Succession States*. New York, 1990. 241–250.); Benda Gyula: *Földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét)*. Uo. 223–238. (A szerkesztői jegyzet szerint előadás az 1980-as évekből. Vö. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. 565.) E tanulmányokban a szerző Keszthely és kifejezetten a Festetics-birtokok esetében cáfolja, hogy például a robot nem lett volna jövedelmező, illetve az egész országra vonatkozóan – Varga János eredményeire is támaszkodva – az allodiális birtokok arányát 10–12%-ra becsüli. Ennél jóval magasabb szerinte a különböző úrbéres formákban „birtokolt” jobbágyi föld aránya, tehát (bár nem hivatkozik Szántóra) az itt tárgyalt könyv eredményeinek szinte tökéletes cáfolatát adja. A szerző utóbb számos tanulmányban foglalkozik még Keszthellyel, részben társadalomtörténeti szempontok történeti antropológiai aspektusából történő átgondolására törekedve. Vö. uő: *Patrónusok vagy komák. A keresztszülei kapcsolatok Keszthelyen (1740–1849)*. Uo. 519–546.

¹⁰⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain*, 99–109.

¹⁰¹ Lásd: Vörös Károly: *Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*, 299–383. Szabó bírálata erről MTA KIK Kt Ms 5440/20.

¹⁰² A bécsi udvar szerepét az úrbérrendezésben Szabó már korábbi munkáiban is nagy hangsúllyal emeli ki, szerinte azt nem elsősorban a jobbágyi osztályharc, hanem például a felvilágosodás eszméi

szerző egyes megjegyzései itt arra mutatnak, mintha az úrbérrendezés a jobbágyföldek új és más kiosztásával járt volna együtt: „...a Mária Terézia-féle úrbérrendezés értelmében a földesúr a jobbágyok akkori számának megfelelően mérte ki, kinek mi jár”¹⁰³ (99. l.), „Somogy megyében [...] az úrbérrendezés alkalmával a jobbágyok kevés földet kaptak” (99. l.), „a jobbágytelkek kimérése / dimenzio, sic! / [...] izzásba hozta a kedélyeket” (72. l.)¹⁰⁴ stb. Viszont más helyen a szerző helyesen idézi, hogy „az úrbéri rendeletben kiki mit bírt ekkoráig, az szerint nála hagyatott”. (87. l.)¹⁰⁵ (Különben a dimensio is helyesen: megmérés, felmérés.) A félremagyarázás (vagy elírás?) igen zavaró! Nem tartom szerencsésnek, hogy a szerző az úrbérrendezésnek újból és újból az ún. telekegység behozatalát tulajdonítja, sőt szinte egynek veszi vele. A telekegység, vagyis a telek mint egység ugyanis akkor már kb. félévezredes múltira tekint vissza.¹⁰⁶ Inkább fogalmilag egészen más 'egységes telek'-ről, sőt még helyesebben bizonyos keretek között variálódó 'egységes urbárium'-ról kellene beszélni.¹⁰⁷ Az 1767–1790. évi következő fejezetben szerettünk volna tájékoztatást kapni II. József jobbágyrendeleteinek a Festetics-jobbágytság sorsára gyakorolt hatásáról, ezekről azonban említés sem történik.

A munka következő része a jobbágytság kisajátításának utolsó, 1790–1848. évi szakaszát tárgyalja.¹⁰⁸ A kérdésre nézve ebben a részben kerül elénk a legtöbb statisztikai értéket képviselő adat. Éppen ebben a fejezetben szenved el azonban a munka a legnagyobb szerkezeti törést is: miután itt a szerző előadta fejtegetéseit a majorsági gazdálkodás e korbéli fejlődéséről és a parasztság kisajátításáról, az azután következő terjedelmes önállósított részben ugyanebben a korban a tőkés termelési viszonyok kezdeteit tárgyalja a Festetics-birtokokon.¹⁰⁹ Véleményem szerint ennek az egész résznek feltétlenül az előző rész első fejezetéhez, a majorsági gazdálkodás fejlődésének most szegényes ábrázolásához kapcsolódva meg kellett volna előznie a parasztság kisajátításának a tárgyalását, hiszen ez így kifejezetten „*filius ante patrem*”.¹¹⁰ Amellett kételyt támaszt a problémák elrendezésének helyes szempontja felől is. Különben e rész tárgyalása kapcsán szóvá lehet tenni a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „a cselédrendszer országos viszonylatban egészen 1848-ig rendezetlen volt Magyar-

---

készítették elő. Vö. Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940. 54–63. Véleményét az ötvenes-hatvanas években is fenntartotta.

¹⁰³ Szabó István aláhúzása!

Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 107.

¹⁰⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 107., 77. (Eredetiben: dimensio.)

¹⁰⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 92.

¹⁰⁶ A jobbágytelek kialakulásáról lásd: Szabó István: *A jobbágyi telekszervezet eredete*. MTA KIK Kt Ms 5439/19. (Kiadatlan előadás, minden bizonnyal az 1960-as évekből.)

¹⁰⁷ Az Urbárium megítélésében, amint erről esett már szó korábban, jelentős különbség volt Szabó István és Szabad György között is, az utóbbi ugyanis sokkal negatívabban értékelte azt. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32–33. Ugyanakkor Szabad György az Agrártörténeti tanulmányokra vonatkozó lektori véleményében Oláh József tanulmánya kapcsán utal a közte és a Szántó Imre közötti véleménykülönbségre. Uo. Ms 5440/51.

¹⁰⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 114–122.

¹⁰⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 134–183.

¹¹⁰ 'A fiú az apa előtt' – latin.

országban”. Az 1848. évi átalakulásban ugyanis a cselédkérdés semmiféle rendezéshez nem jutott, első cselédtörvényünk 1876-ból való.¹¹¹

„Az aulikus Festeticsek s az 1848/49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc”¹¹² címet viselő utolsó, negyedik rész a szerző által kitűzött alapkérdés letárgyalása után már csak függelékszerűen fűződik a munkához. Ez a rész különben is igen egyveleg jellegű. Az 1848. évi parasztmegmozdulások kérdéseinek és jelenségeinek meglehetősen rapszódikus felvetése után olyan fejezetek következnek, melyek alkalmasok azt az illúziót kelteni bennünk, hogy nemzeti történelmünknek s nem egy uradalmi monográfiának fejezeitet forgatjuk: „A nemzetőrség megszervezése, Jellachich [sic!] támadása, Windischgraetz betör Magyarországra, A dicsőséges tavaszi hadjárat, A szabadságharc keresztesháborúja”.¹¹³ Ezzel szemben az 1848. évi parasztmozgalmakra vonatkozó adatok és fejtegetések a kitűzött feladat szempontjából is figyelmet kívánnak, bár véleményünk szerint ebben a fejezetben, az alapkérdésnek megfelelően, elsősorban azt kellett volna megtárgyalni, hogy az 1848. évi jobbágyfelszabadítás a parasztok földjeinek kisajátítását milyen fázisban és milyen körülmények között találta, népei milyen rétegződésben lépték át e nagy fordulót, s hogy a Festeticsek a gyorsan tető alá hozott jobbágyfelszabadítás után igyekeztek-e, és ha igen, milyen eszközökkel és milyen eredménnyel menteni maguknak a még menthetőt: parasztföldeket kisajátítani.

Nem hallgathatom el: egyáltalán nem tartom szerencsésnek, hogy Szántó Imre a kandidátsi tudományos fokozatért olyan munkával pályázott, amelyet egy már négy évvel ezelőtt lebonyolított pályázatra írt. A határidő által sürgetve munkáját talán kissé hevenyészve is írta. Erről a hevenyészettségről, a gondos kiérlettség hiányáról nem csupán a módszerbeli, hanem a szerkezetbeli és stílusbeli egyenetlenségek és fogyatkozások is tanúskodnak. Viszont érthető, ha a szerző utóbb egykönnyen már nem tudott elszakadni attól a formától, amelyben először adott testet munkájának. Szántó Imrének azóta a Spira György által szerkesztett „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XVIII. sz.-ban” című kötetben újabb terjedelmes tanulmánya jelent meg,¹¹⁴ s ebben a tanulmányban mind a téma kitűzése és kezelése, mind a feladat megoldása s mind a szerkezet és stílus tekintetében jóval

¹¹¹ A cseléd-kérdésről lásd: Sági: *A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*, id. mű. Szabó a műre vonatkozó, korábban már említett lektori véleményében kifogásolja, hogy Sági túl tágan értelmezi a fogalmat, s nem tisztázza például a városi cselédség és a bér munkások közötti különbséget sem. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29.

¹¹² Megjegyezhető, hogy Szabó más arisztokratákról kifejezetten kedvezően nyilatkozott, s a magyar történelemben játszott alapvetően pozitív szerepüket emelte ki, nem beszélt ’aulikus arisztokráciáról’. Vö. *Galánthai és fraknoi gróf Esterházy írta Szabó Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához, 1701–1706*. Nyomtatás alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta Szabó István. Budapest, 1940.; Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 184–226.

¹¹³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 203–205., 206–219.

¹¹⁴ Szántó Imre: *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*, 221–298.; vö. MTA KIK Kt Ms 5440/20. Szabó lektori véleményében azonban Szántó e tanulmányáról jóval kritikusabban nyilatkozott, mint a fenti szövegben. Különösen bírálta a kuriális zsellér fogalmának tisztázatlanságát, valamint az úrbérrendezésről alkotott képet. Itteni véleményéhez hasonlóan bírálja a jobbágyok telekről való elűzésének hamis képét. Megjegyzendő, hogy Szántó szóban forgó tanulmánya, valamint a jelen írásban tárgyalt könyve nagyjából hasonló időben született. A kérdéshez lásd még Für Lajos: *A majorsági zsellérkérdés rendezése*. In: *Agrártörténeti tanulmányok*, 415–543.; uő: *Jobbágyföld-parasztföld*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, I. 33–153.

kiegyensúlyozottabb, gondosabb és eredményesebb kutató és feldolgozó készségről tett tanúságot. Tudomásom szerint Szántó Imre azóta is újabb tanulmányokon dolgozik.¹¹⁵

Ezek a körülmények véleményem szerint mérlegre veendőek akkor, amikor Szántó Imrének a kandidátusi tudományos fokozatban való részesítése felől a bemutatott dolgozat pozitívumainak és tagadhatatlanul komoly mértékben jelentkező negatívumainak megállapításai után dönteni kell. Meggyőződésem szerint a tudományos fokozat megadásakor nem elég a bemutatott dolgozatot önmagában, mintegy a szerzője személyétől elkülönítetten tárgyasítva [sic!] nézni, különösen nem fiatal kutatóknál, akik még nagyobb terjedelmű tudományos munkásságot esetleg a bemutatott értekezésnél egyéb munkát felmutatni nem tudnak. Azt hiszem, hogy a kandidátusi oklevél nem lehet az úgynevezett egykönyvű tudósok 'bizonyítványa'. Vagyis meggyőződésem szerint fiatal kutatótársaink pályázatánál a bemutatott dolgozat tudományos eredményén kívül gondosan vizsgálni kell azt is, hogy a dolgozat és a szerző egyénisége nyújtja-e egy tudományos pályának, a tudományos kutatás hivatástudatának, a fáradhatatlan kutatói törekvésnek s egyben a fejlődésképesységnek a biztosítékait.¹¹⁶ Magam úgy vélem, hogy Szántó Imre egyéniségében és újabb munkáiban jelentkezni látszanak e biztosítékok, ezért – a bemutatott dolgozat pozitívumának oldalára állítva e megfontolásokat – javasolni tudom, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Szántó Imrét a történettudományok kandidátusává minősítse.

Debrecen, 1955. február 24.

FÜGGELÉK

Szabó opponensi véleményéhez még két levelet csatolok az alábbiakban, melyek részben jobban megvilágítják vagy legalábbis színezik az előzőkben kifejtetteket, részben az ügy további folytatását is jelentik. A két levél¹¹⁷ Szántónak szülőfalujáról, Alsópáhokról írott monográfiája körül forog, amely végül is a szerző kandidátusi értekezése lett. (Ennek azonban már nem Szabó, hanem Gunda Béla és Szabad György [!] voltak az opponensei.¹¹⁸)

¹¹⁵ Szántó későbbi műveiből lásd: Szántó Imre: *Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen, 1526–1541*. Szeged, 1977.; uő: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593*. Budapest, 1980.

¹¹⁶ Szabó lektori véleményének egyfajta perspektívába helyezéséhez érdemes tovább idézni Mérei Gyulának a Századok 1955-ös évfolyamában megjelent lektori véleményéből. Ő ugyanis alapvetően más szempontból bíralt. Szerinte Szántó könyve nem sok újat tartalmazott, bár sok új adatot közölt. Fő feladatát, a magyar fejlődés „porosz út”-jának bizonyítását végül nem végezte el. Különösen bírálta Mérei, hogy Szántó nem hivatkozott egyik fontos munkájára, amelyet pedig gyakran szinte szó szerint felhasznált könyvében. A könyv szerkesztőit tette felelőssé azért, hogy a tárgyhoz nem tartozó Helikon tárgyalása bekerült a műbe, ahogy például a több helyen előforduló ismétlésekért is. Mérei felvetette azt is, hogy Szántó gyakran támaszkodik egy a fordulat évében megjelent munkára, forrását azonban konkrétan nem nevezi meg. (Mérei minden bizonnyal saját könyvére utalt.) Mérei ismertetése Szántó Imre könyvéről, Századok, 89. évf. (1955) 6. sz. 957–959. Mérei szóban forgó könyve valószínűleg? Mérei Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*. Budapest, 1948.

¹¹⁷ A második levélhez vö. *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.)* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Budapest, 2006. 332–336.

¹¹⁸ MTA KIK Kt Ms 233/381-383. Gunda Béla levelei Szántó Imrének, 1955–1961. Gunda egy levelében Szántót kéri fel Szabó egyik egyetemi ellenlábasa, Szendrey István kandidátusi disszertációjának

Az első levélben Szántó köszönetet mond Szabónak a szóban forgó opponensi véleményéért, egyúttal kifejti, hogy nagy hasznára lett volna, ha azt még a könyv kiadása előtt ismerhette volna, s annak útmutatásai alapján művét átdolgozhatta volna. Egyúttal felkéri Szabót, hogy – bár tudomása van arról, mennyire elfoglalt¹¹⁹ – olvasson el új kéziratát szülőfalujának történetéről.¹²⁰ (Ez esetleg némi puhatolózás egy újbóli opponencia ügyében?)

Egyúttal sajnálatát fejezi ki Szabónak a helytörténeti bizottság vezetésétől való visszalépését illetően. (Ennek háttérében Sándor Pál 1954-es kritikája állt.¹²¹) Utalást tesz egyúttal a helytörténeti bizottság debreceni ülésére, amelyről a Századok is beszámolt, s amelyen Szabó már nem vett részt. Tájékoztatja egyúttal egy a helytörténetírás módszertanáról és az oktatásban való használatáról írott tanulmánya elkészültéről is.¹²²

Szabó István Szántónak írott válaszában hosszasan részletezi a könyvvel kapcsolatos észrevételeit, de azt összességében sokkal jobbnak tartotta, mint a Festetics-birtokról írt művet.¹²³ Itt is kifogásolja azonban, hogy a szerző – konkrét adatok hiányában – alkalmanként a kelletténél többet szól általános kérdésekről, például az uradalomról és a Dunántúlról, mint magáról a faluról. Kritikus az 1918–1945 közötti fejezettel kapcsolatban is, a korábbi időszakokra vonatkozóan pedig hiányolja például a dűlőnevek elemzését (jóllehet erről Szántó külön értekezik „módszertani” kézikönyvében), homályosnak tartja a dica-rendszer magyarázatát, valamint a falu és a plébános viszonyának ábrázolását, felveti a különböző adatok hiányosságait, a parasztság mindennapjaira vonatkozó fejezet lakonikus voltát stb.¹²⁴

Kifejezetten aktuálpolitikainak is értékelhető kifogása, sőt majdhogynem tiltakozása az ellen, hogy Szántó a nemességet „hazaárulónak” aposztrofálja (mint a Festeticseket 1848/49-ben), illetve ellentmondást lát abban az állításban is, hogy a köznemesség 1848/49-ben nem merte kiterjeszteni a forradalmi honvédelmet a szélesebb néprétegekre, később azonban elrendelte a népfelkelést.¹²⁵

bírálatára. Vö. levele, 1961. febr. 14. Uo. Ms 2331/382. Gundáról lásd: Nagy Jenő: *Gunda Béla (1911–1994)*. Erdélyi Múzeum, 56. köt. (1994) 3-4. füz. 81–82.

¹¹⁹ Szabó ekkor számos egyéb elfoglaltság mellett a Sándor Pál által ellene intézett támadással, a „Jobbágylevek” kapcsán kirobbant konfliktussal is foglalkozott. Sándor Pál: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*. Századok, 88. évf. (1954) 2-3. sz. 373–419. H. Balázs Éva: *A 'jobbágylevek' ügyében*. Századok, 89. évf., (1955) 4-5. sz. 721–722.

¹²⁰ Szántó: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹²¹ Vö. Sándor: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*, id. mű.

¹²² Ez utóbbi 1956-ban jelent meg először, később többszöri átdolgozásban számos újabb kiadást ért meg, a legutolsó 1997-ben a Tankönyvkiadónál pedig teljesen átitatott a különböző kommunista-szocialista rendszerek, utoljára a Kádár-rezsim iránti lojalitástól és indoktrinációs erőfeszítésektől. Valószínűleg jobb is, hogy nem került Szabó kezébe, vagy legalábbis nem kellett róla véleményt nyilvánítania. Vö. Szántó Imre: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*. Budapest, 1969. (5. utánnyomás, 1. 1956)

¹²³ Ugyanakkor, mint erről még szó esik, Szántó falumonográfiája is számos ideologikus megállapítást tartalmaz, amivel Szabó István nyilván nem értett egyet.

¹²⁴ Szabó az anyakönyvek figyelmen kívül hagyását bírálja, pedig Szántó erről is értekezik helytörténetírásról szóló könyvében. Vö. Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, 102–103.

¹²⁵ Vö. erre Szabó: *Kossuth és a jobbágyszabadítás*, id. mű. Erős: *Szabó István és 1848/49*, id. mű. A kérdéskörre vö. még: Varga János: *Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén*. Budapest, 1953., illetve a könyv (mely a szerző kandidátusi disszertációja volt) körüli polémiaát a Századok 1956-os évfolyamában (amely valójában 1957-ben jelent meg). Makkai László – Szabolcs Ottó: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*. Századok, 90. évf. (1957) 6. sz. 848–849.

Szántó Imre levele Szabó Istvánhoz, Eger, 1955. április 27.¹²⁶

Kedves Pista Bátyám!

Engedje meg, hogy köszönetemet nyilvánítsam azért a gondos és tanulságos opponensi véleményért, amelyet készített Festetics-tanulmányomra vonatkozóan. Igen sokat tanultam belőle, és igen boldog lettem volna, ha megjelent könyvem ilyen előzetes lektori vélemények előzték volna meg. Az opponensi véleményekre¹²⁷ tett válaszomat egy példányban Niederhauser Emil barátom¹²⁸ révén eljuttattam Pista Bátyámnak is.

Még a múltkor egy alkalommal megkérleltem Pista Bátyámat, legyen olyan kedves, privátim, nem mint hivatalos lektor, idejéhez és elfoglaltságához mérten böngéssze át 'Alsópáhok története' c. falumonográfiámat,¹²⁹ amelyet a M. Történeti Társulattól nyert ígéret szerint ki fognak adni.¹³⁰ Erre a kérésre nemcsak Pista Bátyám előzetes ígérete sarkallt, hanem az a megfontolás is, hogy az opponensi vélemény után e kérdések legjobb szakemberétől kaphatok segítséget egy olyan irányú munkához, mint a falumonográfia, amely felszabadulásunk óta nemigen műveltetett.¹³¹

Arra kérném meg Pista Bátyámat, hogy 'gondtalanabb' óráiban vegye kézbe ezt a kísérletnek szánt kéziratot, és tegye meg rá minél kritikusabb észrevételeit. Arra számítok, hogy bíráló észrevételei alapján tovább tudom azt fejleszteni, és az újonnan kapott szempontok alapján ki tudom egészíteni akár új anyag felkutatásával is.

Magam is érzem, hogy milyen nagy kéréssel járulok Pista Bátyámhoz, akiről tudom, hogy mennyire elfoglalt, de reménykedem, hogy talán nem fogja kérésemet elhárítani magától. Akármikor is kapom meg munkámra a bíráló észrevételeket, mindig hasznos lesz az számomra. Múlt évben készítettem el a kézirat szövegét, azóta is sok új anyagot hoztam fel színre. A nyár folyamán az OL-ban¹³² szeretnék erre vonatkozóan még tovább kutatni.

¹²⁶ MTA KIK Kt. Ms 5438/156.

¹²⁷ Vö. Századok, 90. évf. (1956) 4–6. sz. 844–845. A másik opponens Varga Zoltán volt, aki bizonyos esetekben együtt működött Szabóval. Vö. Varga Zoltán: *A trónfosztás*. In: *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január-május*. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948. 385–473.

¹²⁸ Szabó István és Niederhauser Emil közeli, baráti és munkatársi kapcsolatban álltak egymással, nézeteik is több szempontból érintkeztek. Vö. Niederhauser Emil: *A parasztság Európában*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 655–691.*; Óze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében – Benda Kálmán megfigyelése*. Budapest, 2014.

¹²⁹ Szántó Imre: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹³⁰ Végül a Tankönyvkiadónál jelent meg a könyv, lektorai, amint erről korábban szó esett, Gunda Béla és Szabad György voltak.

¹³¹ Az 1945 előtti falutörténeti irodalomból lásd például: Mályusz Elemér: *Falutörténet*. Magyar Szemle, 22. köt. (1929) 174–179. Mályusz Elemér: *Monográfiáirás parancsszóra*. Magyar Szemle, 26. köt. (1929) 179–182.

Szabó recenziója egy ilyen értelemben készült munkáról: Fodor Ferenc: *Egy palócfalu életrajza*. – Bp. 1930. Századok, 67. évf. (1932) 1. sz. 75–79. (Szabó István ismertetése.)

¹³² Az Országos Levéltárban.

Igen sajnálkoztam amiatt, hogy Pista Bátyám megvált a helytörténeti bizottságunktól.¹³³ A debreceni helytörténeti vitán¹³⁴ is nagyon hiányoltam. A vita után nekem egyedül kellett a referátumot átdolgoznom minden segítség nélkül. Az átdolgozott, mintegy 74 oldal terjedelmű szöveget a Századok fogja hozni két folytatásban.¹³⁵ Jelenleg az OM¹³⁶ megbízásából ‘A helytörténeti kutatások feladatai és módszerei az oktató-nevelő munkában’ c. 9 ív terjedelmű munka elkészítésén dolgozom, amely a Szocialista Nevelés Könyvtára sorozatban jelenik meg.¹³⁷ Nagyon sajnálom, hogy ezekről a fogas kérdésekről nem értekezhettem Pista Bátyámmal a nagy távolság miatt.

Még egyszer nagyon szépen megköszönöm értékes opponensi véleményét, és reménykedem abban, hogy mellékelt munkám átnézését elvállalni szíveskedik. Előre is köszönöm azokat az értékes megjegyzéseit, amelyeket minden hivatalos lektori vélemény mellett is értékesíteni szeretnék falumonográfiámban; ha az megéri a kiadását.¹³⁸

Kívánok Pista Bátyámnak jó egészséget és eredményekben gazdag munkásságot.

Eger, 1955. április 27.

Hálás tisztelettel köszönti: Szántó Imre

Szabó István Szántó Imréhez, 1955. június 27.¹³⁹

Kedves Imre!

Sajnos csak most jutottam hozzá, hogy az Alsópáhok története c. munkád¹⁴⁰ elolvasását és tanulmányozását befejezhettem. Amikor munkád megjött, sok minden egyéb volt a nyakamon, s kb. egy hónappal ezelőtt kezdtem hozzá, de közben újból és újból meg kellett szakítanom.

A munkát örömmel olvastam el, általánosságban falumonográfiáim¹⁴¹ között kiemelkedő hely illeti meg. Magam részéről különösen is üdvözlöm vállalkozásodat azért, mert falumonográfiákat többnyire jóindulatú, de módszerbelileg alig képzett kutatók írták [sic!], s értékelnünk kell magát azt a tényt, hogy személyedben egy szakképzett történész nyúl egy ilyen, eddig inkább dilettánsok kezére hagyott kérdéshez. Ez egyáltalában nem volt egészséges, hiszen a falumonográfiáknak komoly szerepük van a történettudomány egészének szempontjából is.

¹³³ Szabó István Sándor Pál 1954-es támadása miatt vált meg a Történelmi Társulatban betöltött tisztségeitől. Vö. Sándor: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*, id. mű. Szabó István a Magyar Történelmi Társulat Elnökségének 1954. november 4. A levél jelzet nélkül található az MTA KIK Kt Szabó István hagyatékában. Vö. *A harmadik út felé*, 321–323., illetve az ottani jegyzetek.

¹³⁴ Vö. Hársfalvi Péter: *A Magyar Történelmi Társulat Keletmagyarországi csoportjának vitája a Századok szerkesztőségi ülésének anyagáról*. Századok, 89. évf. (1955) 1. sz. 111–113. De ez valószínűleg más rendezvény volt, mivel ezen Szabó István részt vett.

¹³⁵ Végül ott nem jelent meg az anyag, csak könyv formában.

¹³⁶ Valószínűleg Oktatási Minisztérium.

¹³⁷ Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, id. mű.

¹³⁸ Szabó közvetkező észrevételei nem éppen azt bizonyítják, hogy mindenben értékesítette a megjegyzéseket.

¹³⁹ MTA KIK Kt Ms 5440/35.

¹⁴⁰ Szántó: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹⁴¹ Amint már jeleztük, bizonyos falumonográfiákról Szabó már a harmincas években készített recenziót.

Az első, amit munkámról el kell mondanom, az, hogy magán viseli a felkészült szaktudós-nak a bélyegét. Módszere a legtöbb falumonográfiához képest éppen ezért igen fejlett, s ha megjelenik nyomtatásban, jótékony hatást gyakorolhat a falumonográfiák területén. Általában helyesnek tartom a periodizálást, a kérdéseknek ezek szerint és ezek keretében való felvetését is, bár némely aránytalanság számomra mégis szembetűnik.

Mindenekelőtt igen soknak látszik helyenként a „keret”. Különösen a középkori résznél az egész uradalom birtoktörténete és gazdasági s társadalmi viszonyai elnyelni látszanak magát Alsópáhokot. Nyilvánvalóan az a benyomása támad az olvasónak, hogy magára Alsópáhokra nézve nem sok az adat, tehát beszél az író magáról az uradalomról, sőt a megyéről és a Dunántúlról. Mindjárt megjegyezni kívánom, hogy feltétlenül helyes módszerbeli eljárásnak tartom azt, ha a falu monográfiája beilleszti abba a nagyobb keretbe a faluját, amellyel többé-kevésbé közősek voltak a problémáink. [sic!] A korábbi falu-monográfiáknak éppen az volt egyik jelentékeny hiánya, hogy ilyen nagyobb egységekből kiszakítva önmagukba mutatták be legtöbbször egy-egy falu történetét. Azonban úgy kellene mégis megoldani ezt a nem könnyű kérdést, hogy a vezérmotívum mégis magát a falut illesse meg és nem a keretet, viszont ez nem mindig érvényesül a munkának ebben a részében. De a további részekre vonatkozóan is alkalmazható ez a megállapítás, ha kisebb mértékben is. Pl. a 172–173. lapokon¹⁴² egy olyan általános korrajz foglal helyet, méghozzá konkrét adatokkal, melynek szerves kapcsolata Alsópáhokkal nem derül ki. Ha a szerves összefüggés nem szerkeszthető meg a tulajdonképpeni témával, magam az ilyen részeket feltétlenül tömörítendőnek tartanám. Az említett lapokon úgysí olyan általánosságokról, sőt esetleg közhelyekről van szó, amelyeket másfele is olvashatunk.

Ami a munka egyes részei között az arányt illeti, úgy gondolom, hogy az 1914–45 közötti részt a többihez képest kevésbé kidolgozottnak és elnagyoltnak látom. Éppen ez a korszak az egyik legkiadósabb fejezete lehetett volna a munkának, akár a tudományos, akár a gyakorlati nevelő célt tekintjük, viszont e kor fő kérdéseit itt is alig látjuk a falu életében felvetettnek. Vegyük pl. akár a Nagyatádi-féle földreformot, akár, mondjuk, a falu népének, különösen is szegénységének kereseti, adózási, egészségi, művelődési (rádió, villany, újság stb.) viszonyait, bizony kevés az, amit itt kapunk.¹⁴³ Gondolom, hogy forrásaik szűkösek voltak, de talán más módon is lehetett volna, pl. az emberek kikérdezésével adatokat gyűjteni, ami Neked annál könnyebben mehetett volna, mert hiszen szülőfaludról van szó.

A továbbiakban most már néhány részlethez óhajtok észrevételt tenni.

Magának a falunak a kialakulása számomra nem elég világos. Úgy gondolom, hogy a földrajzi, nyelvi, néprajzi tények¹⁴⁴ bővebb faggatást is megengedtek volna.

¹⁴² Mivel nem ismerjük Szántó könyvének eredeti kéziratát, ma már nem lehet egyértelműen azonosítani azokat az oldalakat, amelyekre Szabó István utal.

¹⁴³ Ez a rész viszont pontosan azonosítható, Szántó könyvében ugyanis külön fejezet tárgyalja e kérdést. Vö. „A Nagyatádi-féle »földreform«”. A püspökség alsópáhoki uradalmának gazdálkodása. (1920–1945.)” In: Szántó: *Egy dunántúli falu*, 211–217. Ebből kiderül, hogy Szántó itt valóban meglehetősen felületesen érinti e problémát.

¹⁴⁴ A Mályusz-féle népiségtörténet egyik fő célkitűzése volt a rokontudományoknak a történetírásba való bevonása, ennek alapján a helytörténeti munkák alapvetően gazdaság- és társadalomtörténet-centrikusak, illetve szintetikusak lettek volna. Látható, hogy Szabó megjegyzéseinek jelentős része e szempontokat hiányolja, s Szántó monográfiájának politikai eseménytörténetre alapozó egyoldalúságát érzékelteti. Vö. Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez*. Századok, 147. évf., (2013) 1. sz. 33–62.

Általában hiányosnak tartom azt, hogy az ún. dűlőnevek¹⁴⁵ tanulsága nem szólal meg a munkában eléggé. Különösen a régi korokra nézve, ezek külön-külön szempontból igen használhatók, viszont ugyanakkor igen jól kifejtettnek tartom azokat a részeket, amelyek a falu koronkénti népességével, majd az új jobbággyokkal, régebből [sic!] ottmaradtakkal stb. foglalkoznak.¹⁴⁶

A 41. laphoz megjegyezni kívánom, hogy a rokonoknak a nemesi birtok elidegenítésénél nem azért volt helyük a beleszólásra, mert a birtokrészt elidegenítővel földközösségben éltek, hanem azért, mert rokonok voltak /ősiség/. A nálunk egyébként is megvilágítatlan és nagyon sokszor félreértett földközösségi rendszernek mindenáron való erőltetése könnyen ingoványos talajra viszi a kutatót.¹⁴⁷

A 145. lapon idézett szöveg nem látszik azt a célt szolgáltni, amire idézed, nevezetesen, hogy az uradalom Alsópáhokon igyekezett a földeket szaporítani. T. i. allodizálásról látszik itt szó lenni. Viszont az idézett szöveg a marhátlan gazdák helyett jómódú gazdák szerzését és az elzálogosított irtásföldeknek is nem a földesúr birtokához, hanem magához a jobbággytelekhez való visszacsatolását írják elő. Ilyen jellegű elértelemzés máshol is előfordul. A 151. lapon nyilván durva elírás lehet részedről az, hogy az 1481. évi első articulus szerint miből tartozott a jobbággy tizedet adnia „földesurának”. Egyházi tizedről van szó.

A 157. lapon¹⁴⁸ a XVIII. századi dikálás rendszerét homályosnak tartom. Ha valaki nincs tisztában ezekkel a dolgokkal, aki ezt a munkát olvassa, bizonyára nem fogja megérteni. Különösen pontosabban kellene megadni azt, mit jelentett a dica, mit vettek be tehát a dicák közé, hogy határozták meg egy dica adóösszegét, és így végül hogy alakult ki egy-egy parasztnak az adóösszege, s hogy viszonyult ehhez az ún. portiója kérdése.¹⁴⁹

A 160. lapon a magyar nemességet általában a hazaáruló jelszóval illeted. Azt hiszem, ez az általánosítás nem áll helyt.¹⁵⁰

A 161–162. lapon alaposabb bemutatást kívánna a katonaállítás módja. Annál inkább, mert ez a kérdés még igen megvilágítatlan máshol is.

Nekem úgy tűnik, hogy az alsópáhoki zsellérségnek a 167. lapon közölt számbeli adatai nem egyeznek meg a következő lapon közölt grafikonnal.

A 170. lapon úgy szólsz az árutermelő parasztságról, mintha a XVIII. században jött volna létre, nyilvánvaló, hogy a paraszti árutermelés kezdetei a XIII., XIV. századra mennek vissza,¹⁵¹ s a XV. században már igen erőteljes ez a fejlődés.

A falu és a pap viszonyáról szólva jó lett volna pontosabban megvizsgálni, hogy az alkalmi stólaikon kívül milyen állandó szolgáltatásokkal (munka, párbér stb.) tartoztak a falu lakosai

¹⁴⁵ A Mályusz vezette iskola egyik alapvető invenciója volt a dűlőneveknek a történeti kutatásban való felhasználása. A kérdésről maga Szántó is értekezett. Vö. Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, id. mű.

¹⁴⁶ Elírás, nyilvánvalóan: régebből.

¹⁴⁷ A földközösség kérdéséhez vö. Szabó: *Jegyzetek a XVIII. sz-i paraszttörténeti munkaközösség munkájáról*, id. mű.

¹⁴⁸ Mint szó volt róla, Szántó végső változatában átdolgozta az eredeti kéziratot, az oldalszám pontos azonosítása ezért is reménytelen, de talán szükségtelen is.

¹⁴⁹ Erről részletesen vö. Bakács István: *A dicális összeírások*. In: *A történeti statisztika forrásai*, 51–81.

¹⁵⁰ Megjegyezhető, hogy Szabó itt is tiltakozik a nemesség (történelmi „uralkodó” osztály) redukcionista aposztrofálása miatt. Megjegyzése elvi jelentőségű, további bizonyíték arra, hogy az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben kifejtett téziséhez élete végéig ragaszkodott. Vö. Szabó: *Nemesség és parasztság Werbőczy után*, id. mű.

¹⁵¹ Az erőteljes paraszti árutermelésről a szóban forgó évszázadban lásd például: Szabó István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, 1975.

a plébánosnak. A 195. lapon egyszerű elírás mutatkozik: Györggy György helyett Györffy Istvánról van szó.¹⁵²

Magam igen sokat vártam volna „Az alsópáhoki jobbágyság életkörülményei” c. fejezet-től. (190–196. lap).¹⁵³ Sajnos igen keveset nyújt ez a fejezet. A parasztok mindennapi életmódjáról, családi viszonyairól, háztartásáról, örömeiről, bajairól, szórakozásáról, ünnepeiről stb. nagyon is kíváncsi dolgokat lehetett volna itt elmondani.¹⁵⁴ Azt hiszem, hogy az anyakönyvek¹⁵⁵ is sokkal kiadósabban felhasználhatók lehettek volna. Elbírt volna a monográfia grafikont arról is, hogy mi volt a születések és halálozások aránya a faluban, általában miben haltak meg a parasztok, honnan hozták feleségeiket stb. Itt jóformán csak a gyermekhalandóságról kapunk adatot. A 201. lapon valami ellentmondást látok. Az egyik mondatban azt mondod, hogy a középnemesség nem merte kiterjeszteni a forradalmi honvédelmet a legszélesebb néprétegekre, a másik mondatban viszont azt olvashatjuk, hogy elrendelték a népfelkelést, sőt a kormány keresztes hadjáratra szólította fel a népet.¹⁵⁶

A 160. lapon a XIX. század első feléről szól a szöveg, s itt olvasunk a nazarénus szektáról, viszont a jegyzet jóval későbbi időből származó adatra látszik utalni.

A 211. lapon avatatlan számára rejtelmesnek látszó számok tűnnek elő. Azt hiszem, hogy azzal kellene megmagyarázni, hogy időközben a jobbágyszabadság után megosztották a legelőt, erdőt stb., s ebből a parasztok kezére eső rész emelte fel az 1802. évi 120 és 1/2 hold szántóföldet és 234 kaszás-földet 1239 katasztrális holdra. A 229. laphoz szólva igen hasznos lett volna, ha a parasztok ellen vezetett végrehajtásáról [sic!] statisztikai értékű adatokat közölhetett volna.¹⁵⁷

Apró kis megjegyzések ezek, amelyek nem csökkentik a munka általam is elismert értékét. Talán nem veszed rossz néven, ha azt is hozzáfűzöm, hogy ez a látszólag igénytelenebb problémát megoldó munkád számomra mind módszerére, mind megszerkesztésére, eredményére és nem utolsósorban stílusára nézve is kiegyensúlyozottabbnak és fejlettebbnek tűnik fel, mint kandidátusi dolgozatod.¹⁵⁸ Örömmel üdvözlém ezt a munkát nyomtatásban, s ismétlem, hogy falumonográfiáink fejlődésére csak kedvező hatással lehet. Megtisztelő bizalmadat köszönve, a késedelemért pedig elnézést kérve, maradok őszinte barátsággal:

Debrecen, 1955. június 27.

Szabó István

¹⁵² Valószínűleg a neves néprajztudós Györffy István, aki több vonatkozásban Szabó mestere is volt a harmincas években. Györffy Istvánhoz lásd: Györffy, György: *István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography*. Hungarian heritage, vol. 1. (2002) No. 1-2. sz. 19–28.

¹⁵³ Feltehetően „Az alsópáhoki parasztság gazdálkodása és életviszonyai (1857–1918)” című fejezetről van szó. In: Szántó: *Egy dunántúli falu, 201–203*. Itt is látható, hogy Szántó csupán érintőlegesen kezeli ezt a kérdést, ugyanakkor az oldalszámok arra is utalnak, hogy végső változatában átdolgozhatta a Szabó István által olvasott szöveget.

¹⁵⁴ Szabó e szempontokról részletesen ír *A középkori magyar falu* (Budapest, 1969.) című szintézisében.

¹⁵⁵ Az anyakönyvek a népiségtörténet alapvető forrásai. Vö. Erős: *Utak a népiségtörténethez*, 41.

¹⁵⁶ A nemesség szerepére az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban vö. *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január-május*, id. mű. Szabó itt is világosan megvédi a nemességet, tagadja, hogy a nép kizárásával akarták megvédeni az állami függetlenséget.

¹⁵⁷ Szabó, lektori véleményéhez hasonlóan, e helyen is kifogásolja a paraszti földek drasztikus elvételéről szóló tézist a 19. század első felére vonatkozóan.

¹⁵⁸ Vö. Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon*, id. mű.